

DI DŽORDŽOV ETIČKI RELATIVIZAM I POSLOVNA ETIKA

Esko Muratović

At what level personal responsibility and corporate social responsibility, the rules of ethical conduct, ethical principles and rules, which the company seeks to implement, can be considered, are just some of the questions in Di George's conception of business ethics. Business organizations and business professionals are often guided by motivation, not the outcome, which is evident after the outbreak of the scandal in relation to the community or the environment, when through socially responsible initiatives the pressure is put on multinational corporations to change their existing practices. In this paper given problems are treated from the point of view of ethical relativism and deontological approach with its application to the used ethics.

U ovom radu ćemo se najprije baviti presjekom istorijskog konteksta poslovne etike koji se dobrim dijelom oslanja na Di Džordžove uvide¹, prema kojim je poslovna djelatnost prikazana

¹ Di Džordž, Ričard T, *Poslovna etika*, Filip Višnjčić, Beograd, 2003, str. 29. Početkom sedamdesetih godina u Americi postaje sve prisutniji uspon pokreta za etiku biznisa i pored toga što je u vremenu prije 1960. bilo rasprava o moralnom biznisu (pravo radnika na pravičnu zaradu i humane uslove rada, poštenje u trgovinskim transakcijama i sl); o nastanku pojma „poslovna etika“ Di Džordž kaže: „Sam termin ‘poslovna etika’ oblikovan je prema izrazu medicinska etika

u hodu svojih naznaka istorijskog nastanka, razvoja i održivosti; dok je, s druge strane, pozivanje na Di Džordžov koncept omogućio razvrstavanje najbitnijih pojmova problematizovanih i normiranih u etičkom relativizmu i deontološkoj poziciji.

U Di Džordžovoj koncepciji poslovne etike kristališu se mnoga pitanja, a jedno od bitnih glasi: u čemu se prepoznaje svrha moralnog djelanja poslovnog čovjeka danas, iako su poznata pravila tržišnih borbi u svjetskoj biznis utakmici? Termin „biznis“ je upravo poslovnu etiku, prema njemu, proizveo ali i produkovao značenje termina „nesklada i zbrke“ odnosa i saodnosa u moralnom kontekstu. Osim toga, čini se da je (u)poznavanje moralno motivacionih poluga način da se dopre do suštine uvida u problematiku poslovne etike, kroz pitanja kao što su npr: pitanje obrnute diskriminacije², istinitost reklame, prijavljivanje propusta i pogrešaka u radu firme, odavanje tajni firme,

koji su negde deceniju ranije usvojili ljudi zainteresovani za etičke probleme u medicini. Mit o amoralnom biznisu bio je još uvek jak, i mnogi su sam pojam poslovne etike smatrali za terminološku protivurečnost; tečajevi u ovoj oblasti su se postepeno osnivali, udžbenici su pisani, osnivanja su profesionalna društva i časopisi, odgovarajući predmet ustanovljen je na koledžima i univerzitetima..., i pojedinačne kompanije preduzele su prve probne korake u smeru uvođenja korporacijskih etičkih kodeksa, osnivanja unutrašnjih etičkih programa, povećanja osetljivosti na optužbe za neetičko ponašanje.“

² Di Džordž: *Poslovna etika*, 2003, str. 444-445. Moralnu kratkovidost obrnute diskriminacije Di Džordž imenuje „zlonamjernom diskriminacijom“, a u Americi su najčešće žrtve takve diskriminacije bili „mladi, beli muškarci koji traže posao i koji u prošlosti nisu praktikovali diskriminaciju na osnovu pola i rase. Pripisivanje odgovornosti za raniju diskriminaciju jednoj klasi ljudi ne može biti opravdanje za to da se svaki pripadnik te klase smatra krivim, kao ni da se kažnjavaju samo pojedini pripadnici te klase bez obzira na njihovu individualnu krivicu.“

kao i mnogih drugih pitanja. Danas je „egoističko“ objašnjenje morala uprkos svim svojim velikim nedostacima vrlo uticajno. U duhu takvog shvatanja i poslovna etika se promovise sloganom „isplati se biti etičan!“³ Rukovodioci kompanija sve više usvajaju stav da je dobra etika dobra za poslovanje da bi opravdali ugrađivanje etike u svoje kompanije. Isto čine i savjetnici za poslovnu etiku da bi pridobili nove klijente. Tu se izdvajaju dva pitanja. Prvo, da li je u redu načelo da je dobra etika za uspješno poslovanje ujedno ispravno načelo za poslovnu etiku? I drugo, šta se dešava kada moralno ispravno nije istovremeno i najbolje za poslovanje? I pored toga što se poslovna etika prvobitno pojavila kao odgovor na skandale, ne samo zbog slučajeva koji su pobuđivali gnijev javnosti vrijeđajući osnovne norme ljudskog obzira i pristojnosti, već i zbog povijesne korelativnosti moralne problematike, potrebno je dati istorijski presjek nastanka i razvoja poslovne etike.

Neki istorijski uvidi (u)temeljenja poslovne etike

Prvo što možemo konstatovati je da biznis kao ljudska djelatnost datira još prije šest hiljada godina svojom prisutnošću kod starih Sumera, koji su se prvi bavili trgovinom i vodili trgovačke knjige. Povijesno, biznis nije bio centralna djelatnost kakvom se prikazuje u savremenom svijetu, što govori da su etički pogledi na poslovanje kroz veći dio istorije bili skoro negativni. U antičkoj Grčkoj se za Aristotela može reći da je kao prvi ekonomista prepoznavao i imenovao na dva načina biće ekonomije:

³ Vogl, Dejvid: „Etika poslovne politike“, u: *Etika – Ogledi iz primijenjene etike*, prir. Dragan Jakovljević, CID, Podgorica, 1999, str. 257. Vogl navodi ovu „moralnu misao“ koju izgovara nekadašnji predsjednik Američke komisije za vrijedonosne papire Džon Šed: „... moguće je biti moralan i postići uspeh, štaviše moral je neophodan za postizanje uspeha; mudro je biti moralan.“

prvi je ispravno življen i vođen život u domaćinstvu (*oikonomikus*) i samu trgovinu zbog profita (*chrematisike*). Takva ljudska djelatnost prema Aristotelovom shvatanju potpuno je lišena vrline⁴, a one koji se bave takvim poslom nazvao je „parazitima“. U svojoj *Politici* on govori o ekonomskim odnosima i trgovini u poglavlju o domaćinstvu, čiji se moralni uvidi o neprirodnoj upotrebi nečijih sposobnosti u jurenju za blagodetima zarad njih samih, čine paradigmatičnim iz naše perspektive. U okvirima te diskusije o trgovini, novcu, sticanju bogatstva, razmjeni i sticanju dobara, na sličan način osuđuje zelenašenje, koje podrazumijeva profit od same cirkulacije novca, a ne od postupaka razmjene u kome je novac samo sredstvo.⁵ Aristotelov stav o ovakvoj neproizvodnoj i nečistoj praksi održao se sve do XVII vijeka.

Sam biznis i njegova konkretna praksa u srednjem vijeku trpe masovan napad. Hrišćansko učenje je mjenjače novca prognalo iz hrama, a hrišćanski moralisti od Sv. Pavla do Tome Akvinskog i Martina Lutera su javno i otvoreno osuđivali ono što se danas može nazvati *svijetom biznisa*. Međutim, ako se postavi pitanje dodirnih tačaka hrišćanske religije i ideologije biznisa, upečatljivim se čini „priča iz XVIII vijeka o svešteniku koji je čitajući Jevanđelja ‘teško će biti onima koji su nagomilali blago da stupe u carstvo nebesko’ sebi u bradu promrmljao ‘naravno, sve je to glupost.’ Možda i nije istina, ali odista zvuči

⁴ Aristotel, *Nikomahova etika*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanović, Sremski Karlovci/Novi Sad, 2003, str. 80 „Štaviše, takvi ljudi koji poseduju samo spoljna dobra postaju oholi i bezobzirn. Jer nije lako bez potpune moralne izgrađenosti podnositi spoljne darove sreće razumno i uravnoteženo. Kako nisu u stanju da tako podnose bogatstvo, a ipak uobražavaju da su nešto više nego drugi, oni gledaju s visine i prezrivo na ostali svijet, a sami rade kako im se sviđa.“

⁵ Aristotel: *Politika*, knjiga I, posebno, 8-10, Kultura, Beograd, 1970.

zemaljski“⁶, komentariše Džoan Robins. Crkvene dogme su načelno odbacivale novine koje su donosili tržište, novac, špekulacije, lihvarenje, ali sa Crkvom je bilo nemoguće nagoditi se. Ona je stalno odbacivala novine, ali bi na kraju usvojila imperATIVE svoga vremena. Fernan Brodel u svom djelu *Dinamika kapitalizma* pojašnjava da je Crkva prihvatila izvjesno osavremenjavanje, tj. izvjestan modernizam.⁷ Međutim, religija i kultura su dosta rano uklonile prepreke koje su prethodno postavljene uvođenju raznih novina, ali su se i dalje suprotstavljale pozajmljivanju novca pod interes, koje je, i u tom vremenu, osuđivano kao zelenašenje.

Srednjovjekovni savezi trgovaca i zanatlija u Zapadnoj Evropi su u svojim udruženjima, na primjer, uspostavili za svaku djelatnost svojevrсна pravila poslovne etike. To se dešava dosta vremena prije nego što je biznis postao centralna institucija u društvu. Novi i drugačiji pogledi na svijet, društvo i prirodu korespondirali su sa opštim prihvatanjem biznisa i priznavanjem ekonomije koji su vremenom, sve do danas, u stvari mijenjali religijsko i filozofsko čuvstvovanje. Sve ove promjene se dobrim dijelom mogu objasniti naglim razvojem gradova u kojima se koncentriše industrija kojoj se dešava u većoj mjeri kontinuiran rast. S obzirom na to da kapitalizam nije stvoren u modernoj državi, nego je naslijeđen, nekad potpomagan, a nekad dovođen u loš položaj, kapitalizam će tek kad postane dio države, tj. kad se poistovjeti s njom odnijeti pobjedu. U prvom velikom razvoju kapitalizma najbogatiji ljudi su kao novostvorena elita držali vlast a sa njom kontrolu trgovine i poslovanja.

⁶ Robins, Džoan, *Ekonomska filozofija*, Izdavačko-istraživački centar Srbije, Beograd, 1981, str. 13.

⁷ Ogist Renode, francuski istoričar (1880-1958), podsjećao je na to da je još Toma Akvinski prvi formulisao modernizam kome će njegove odlike omogućiti da postigne uspjeh.

Čini se pogrešnom i smjelom tvrdnja Maksa Vebera, kako želi argumentovati F. Brodel, da je reformacija odstranila te moralne obzire i da je ona uzrokovala uspon kapitalizma u sjevernim evropskim zemljama. Naime, Maks Veber je smatrao da je kapitalizam, ni manje ni više, nego tvorevina protestantizma (otuda protestantska radna etika)⁸, ili bolje rečeno puritanizma, odnosno, da je religija imala suštinsku ulogu u nastanku individualizma i trgovine tokom razvoja u novovjekovlju. Istinitost ove Veberove tvrdnje Brodel pobija sa dva argumenta. Prvi je vidio u pomjeranju težišta svjetske privrede, koje je bilo prouzrokovano privrednim razlozima. Krajem XVI vijeka proširivanje privrede dovodi do proširivanja robne razmjene i povećanja nagonilane novčane mase – Amsterdam je oponašao Veneciju, kao što će London oponašati Amsterdam (u XVIII vijeku), i kao što će Njujork oponašati London (u XIX i XX vijeku). Drugi bitan momenat stvarne sudbine kapitalizma Brodel prepoznaje kroz presudan uticaj društvene hijerarhije, tj. interakcijski odnos njenih djelatnika.⁹

U novom dobu, Žan Kalvin kao i engleski puritanci propovijedali su vrline štednje i radinosti, a Adam Smit je u svom djelu *Bogatstvo nacija* iz 1776. kanonizovao „novu vjeru.“ Naime,

⁸ Protestantska radna etika predstavlja jedinstvo upravljačkih principa i vrijednosti koji pretpostavljaju težak, fizički rad, redovnost u radu, jer je to odraz posvećenosti čovjeka društvu, poslušnost i poštovanje prema autoritetu i odbijanje vremena odmora. Ovi principi su utemeljeni u racionalističkoj i religioznoj filozofiji rada i važnosti ljudske aktivnosti povezane s radom i kao posljedica rada.

⁹ Brodel, Fernan: *Dinamika kapitalizma*, S. Karlovci/ Novi Sad, 1989, str. 62. Održivost tih odnosa Brodel prepoznaje u prirodi kapitala: „Kapital je opipljiv realitet, masa sredstava koja se mogu lako uočiti i koja neprestano deluju u ekonomiji, a kapitalist je čovjek koji upravlja ili pokušava da upravlja uklapanjem kapitala u proces proizvodnje koji se nikada ne prekida...“

opšte prihvatanje biznisa i priznavanje ekonomije kao centralne strukture društva zavisilo je od novih predstava o društvu, kao i od novog promišljanja koje ispostavlja zahtjev da se religijski i filozofski, a samim tim i etički senzibilitet koji naglašava novo shvatanje društva, pa čak i ljudsku prirodu, o čemu u svojoj *Teoriji moralnih osjećanja*¹⁰ govori Adam Smit, ustanovi kao dio nove zbilje modernog društva. Da bi se u Engleskoj tog vremena ova transformacija dobrim dijelom mogla objasniti urbanizacijom, širom centralizacijom društva, privatizacijom porodičnih grupa kao potrošača, brzim napretkom tehnologije, industrijskim rastom i pratećim rastom socijalnih struktura, potrebama i željama, s obzirom na tadašnju „prvobitnu akumulaciju kapitala“¹¹ i kroz degradiranu tezu koja je prisutna kao „pohlepa za dobrima“, dešava se da moralno razmišljanje o biznisu zadržava svoje antičke i srednjovjekovne predrasude protiv njega. Poslovni ljudi toga vremena govore javno o vrlini uspjeha i o oblicima prava bogatih, međutim samu poslovnu etiku, kao takvu najvećim dijelom razvijaju socijalisti i to kao nastavljenju kritiku amoralnosti poslovnog načina mišljenja. Proći će dosta vremena kada će ideja ispitivanja temeljnih vrijednosti i ideala poslovanja biti prisutna kao moralniji i časniji način mišljenja koji dominira u poslovnim razgovorima, a prisutan je i u javnom

¹⁰ Robins, Dž, *Ekonomska filozofija*, str. 6. Da je etički senzibilitet u tije-
snoj vezi sa moralnim principima u svojoj studiji Dž. Robins citira Adama
Smita (*Teorija moralnih osjećanja*), koji kaže: „Koliko god čoveka zamislili
sebičnim, očigledno je da postoje neki principi u njegovoj prirodi koji u njemu
bude interes za sudbinu drugih i koji njihovu sreću njemu čine nužnom, mada
on iz te njihove sreće ne dobija ništa osim zadovoljstva što je njen svedok. Ove
je vrste i osećanje samilosti i saučešća koje osećamo prema bedi drugih, bilo
da je vidimo ili da je doživimo na vrlo životan način. To da je izvor naše tuge
često tuga drugih toliko je dobro poznato da ga ne treba dokazivati.“

¹¹ Brodel, F, 1989, str. 79–81.

mnjenju. Otvara se pitanje: da li je slobodno tržište prijatna tim vrijednostima i, na primjer, kakva je uloga vlasti u tome? Zatim se otvara i niz drugih pitanja, aktualnih do danas, što će reći, da se ne mogu izvoditi zaključci kako je tržište po sebi lišeno vrijednosti, ili npr. kako vlast više od tržišta doprinosi javnom dobru. Privredna, tržišna i biznis politika uopšte sastojala se, naprosto, u zauzimanju mjesta nekadašnjih pobjednika, s tim što su se oni pri tome služili nasiljem. Neetičko postupanje i nasilje u biznisu kao srodne pojave realnost su i u današnjem svijetu. Pa je i privid da oni što su u središtu svjetske privrede ili blizu nje, opravdan, tj. da oni imaju sva prava nad onima čiji je položaj drugačiji.

Poslovna etika Ričarda T. Di Džordža je koncipirana prevashodno u američkom biznis kontekstu i srž njenog zanimanja na makro planu je moralno vrednovanje ekonomskog sistema američkog slobodnog preduzetništva i njegovih mogućih alternativa i modifikacija. U toj koncepciji poslovne etike prisutna je moralna analiza tj. proučavanje biznisa unutar američkog slobodnopreduzetničkog sistema, konkretno, korporacija kao istaknutih obilježja tog sistema, kao bitan predmet etičke pažnje. Osim toga, pažnja je usmjerena na moralno procjenjivanje pojedinaca i njihovih postupaka u ekonomskim i poslovnim transakcijama kao i internacionalno-globalistički momenat djelovanja američkih i drugih multinacionalnih korporacija. Tu je potrebno uočiti koja su pitanja moralne prirode, a koja to nijesu i razjasniti jezik i ravan debate o moralu, što je Di Džordžu pošlo za rukom. Ovdje se poslovna etika ne bavi samo negativnim poslom razjašnjavanja koje su radnje pogrešne, već i predstavljanjem moralnih ideala kojima poslovni ljudi i korporacije mogu da streme. Shodno tome, jedan od često citiranih stavova jeste stav teoretičarke Laure Neš koja kaže: „Poslovna etika proučava primjenu ličnih normi na aktivnosti i ciljeve komercijalnih preduzeća. To nije poseban moralni standard, već stu-

dija o tome kako poslovni kontekst postavlja svoje jedinstvene probleme pred moralnu ličnost koja djeluje kao predstavnik tog sistema.“¹²

Prema mišljenju Di Džordža, biznis je po svojoj prirodi dio društvene inicijacije, a sama ovlaštenja i ograničenja diktira i određuje društvena zajednica. Ograničenja su često moralne prirode, a pored toga data su i kroz (ne)pisana pravila i norme. Nemoguće je govoriti npr. o biznisu u Americi, a da se ne govori o istorijskom kontekstu odnosa biznisa i morala, tj. kako je u početku, nastajući biznis u sprezi sa protestantskom radnom etikom¹³, koja se, tvrdi Maks Veber, temelji u izrazitim etičkim kvalitetima, kao i sa judejsko-hrišćanskim moralom, davao iznova motivaciju za djelatan odnos u poslovnom, pa i etičkom smislu. Međutim, kako primjećuje savremeni teoretičar Dejvid Lenz, nastajanje industrijskog kapitalizma koji je Veber upoznao u rodnoj Njemačkoj, nije postignuće protestantizma „ukidanjem ili iskorenjivanjem onih aspekata katoličke vere koji su sprečavali ili sputavali privredne aktivnosti (zabrana zelenaštva,

¹² Neš, Laura, „Otkud sad poslovna etika“ u: *Poslovna etika*, prir. Džon Dramond i Bil Bein, CLIO, Beograd, 2001, str. 23.

¹³ Veber, Maks, *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1984, str. 39. Taj odnos Veber dalje približava: „Nikome nije tako lako dovoljno nepristrasno primijetiti da upravo takvog preduzimača ‘novog stila’ samo neobično čvrst karakter može da sačuva od gubitka trezvenog samosavladvanja i moralnog, kao i ekonomskog brodoloma, da su pored bistrine pogleda i energije, prije svega, ipak i sasvim određeni i vrlo izraziti ‘etički’ kvaliteti ono što je uopšte omogućilo da on pri takvim novotarijama stekne apsolutno neophodno povjerenje radnika i održi energija za savladavanje bezbrojnih otpora, a, prije svega, beskrajno mnogo intenzivniji radni učinak, koji se katkad od preduzimača traži i koji je nespojiv s udobnim uživanjem - upravo etički kvaliteti specifično drugačiji nego što su oni koji su tradicionalizmu prošlosti adekvatni.“

na primjer), ni podsticanjem, a svakako ne otkrivanjem, težnje za bogaćenjem, već definisanjem i sankcionisanjem etike svakodnevnog ponašanja koja je vodila ekonomskom uspehu.“¹⁴ To se prepoznaje u Veberovom obrazloženju *etike poziva*: „A prije svega, korist jednog poziva i njegova odgovarajuća bogougodnost ravna se, doduše, na prvom mjestu prema moralnim mjerilima, a odmah zatim prema mjerilima vrijednosti dobra koja imaju u njemu da se proizvode za ‘cjelinu’, a onda dolazi kao treći i, naravno, praktično najvažniji aspekt privatno privredna ‘unosnost’.“¹⁵

Konkurentnost u poslu – na makro planu i konflikt interesa – na mikro planu, dešavaju se u isto vrijeme, kao i razdvajanje upravljanja od vlasništva i donošenje zakonske regulative. Prirodno, rezultat toga je da oni koji su na čelu firmi shvate i, shodno tome, zaključe da društvena zajednica i dioničari kompanije od njih zapravo zahtijevaju usaglašavanje sa zakonskim normama. Jer zakon zabranjuje krađu, obezbjeđuje sprovođenje ugovora, stavlja ograničenja reklama i potkrepljuje mnoge moralne norme. Izjednačavanje zahtjeva koji se postavljaju biznisu i zahtjeva koje postavlja zakon postala je norma, priručna i laka za usvajanje. Ta norma je razjašnjavala dužnosti pojedinca i ograničavala mogućnosti njegovog uvida u stvar, tj. ograničavala je polje njegovog razmatranja. Shodno tome nudio se pogodan izgovor za zapostavljanje moralnih zahtjeva i za život u skladu sa „mitom o amoralnom biznisu“.¹⁶ Sama struktura poslovanja je takva da se po svojoj biti ne nosi s pitanjima etike

¹⁴ Lenz, Dejvid, „U kulturi je gotovo sve razlika“ u: Harison, Lorens E. i Hantington, Samjuel P. (prir), *Kultura je važna*, Plato, Beograd, 2004, str. 55.

¹⁵ Isto, str. 161.

¹⁶ Di Džordž, *Poslovna etika*, str. 17. Među mnogim poslovnim ljudima, kao i u javnosti prisutna je paradigmatična krilatica „mit o amoralnom biznisu“, o čemu na više mjesta govori Di Džordž, a u prvom prikazu kaže: „Taj

i njenih vrijednosti, a sama poslovna etika, s kritikom kapitalizma i „pobudama za ostvarenjem profita“ danas predstavlja bitan činilac razvoja novog shvatanja profita u širem kontekstu, sposobnosti proizvodjenja i društvene odgovornosti. Svijet poslovanja se često poredi sa džunglom ili gladijatorskom arenom, stoga da bi se ostvario uspjeh često je potrebno i imati sreće. To govori da „nećete naučiti da plivate sa ajkulama iz prve. Podvizi u kojima je ulog veliki iziskuju praksu i istrajnost. Ajkule se menjaju. To je jedan od zakona evolucije koji je nemoguće izbeći. Čim prestanete da držite korak s tim promenama, postajete plen za te ajkule. Oni koji nisu spremni za nadmetanje, više nego ikad ugroženi su od predatora.“¹⁷

Odnos zakona i morala se pokazuje kao jako bitan za razumijevanje odnosa morala i biznisa, jer većina zakona zabranjuje nemoralnu praksu, što će reći da su nemoralni postupci najvećim dijelom društveno štetni. Tako se uočava razlika između prakse koju društvo prepoznaje kao štetnu i skiciranja i donošenja zakona koji istu praksu pretvaraju u nezakonitu. Upada u oči da svi zakoni nijesu moralno odbranjivi. Kao dokaz za to su zakoni koji nalažu rasnu segregaciju i diskriminaciju. Sprovoditi diskriminaciju povinujući se zakonu u stvari znači

mit opisuje način na koji mnoge američke poslovne firme, i mnogi američki poslovni ljudi, opažaju sebe same, i način na koji ih opažaju drugi: biznis se brine pre svega za dobit. Da bi se stekla dobit, biznis proizvodi dobra ili pruža usluge ili se bavi kupovinom i prodajom. Prema mitu, međutim, biznis i ljudi u biznisu ne mare izričito za etiku. Oni nisu neetični ili nemoralni; pre bi se reklo da su amoralni u tom smislu što smatraju da su etički obziri u biznisu neprikladni;...Prema mitu, poslovni ljudi postupaju neetično ne zato što žude da nanese zlo već prosto zato što žele da ostvare dobit a pri tom zanemaruju neke od posledica svog delanja.“

¹⁷ Makej, Harvi, *Kako plivati sa ajkulama*, Mono & Manana, Beograd, 2005, str. 241.

djelovati nemoralno. Racionalno je uočiti da je opasno zakon izjednačavati s onim što se od nekog moralno i legalno zahtijeva da čini, jer to pobija mogućnost da se sa moralnog stanovišta raspravlja da li neki zakon treba usvojiti ili loš zakon ukinuti. Isto tako, nemoguće je sve nemoralno proglasiti i za nelegalno. Npr. iako je nemoralno govoriti neistinu, to ne znači da svako laganje treba proglasiti kao nezakonito. Veliki broj rukovodilaca ne zna na koji način da izađe na kraj sa mnogim moralnim nedoumicama u poslu, pa se slijepo drže zakona kao jedne norme prema kojoj bi se upravljalo poslovanjem. Onaj dio zadatka poslovne etike, na koji ukazuje Di Džordž, jeste da obezbijedi odgovarajuće opažanje i znanje, jer ne može se raspravljati o moralnim vrijednostima i moralnim pitanjima poslovanja ako ne postoji ispravno opažanje, kao i rasuđivanje statusa morala.

Svaki ekonomski sistem zahtijeva skup pravila, ideologiju koja će ih pravdati i savjest pojedinca koja ga goni da ta pravila poštuje. Uzimajući određeni ekonomski sistem sam po sebi, kao i poslovanje, u najširem smislu te riječi, moramo biti u stanju da damo objektivnu predstavu, kako osnovnih tehničkih karakteristika djelovanja tog sistema, tako i načina vođenja biznisa. Veza između moralne odgovornosti, koja je dio opštih karakteristika morala,¹⁸ i rasuđivanja u biznisu, u krajnjoj instanci, upućuje nas na radnje koje su uopšte uzev, ispravne i na one koje su pogrešne. Razgovori o poslovnoj etici se mogu voditi kroz različite dileme: prvo, na ravni individualnog postupka, korporacijske prakse ili javne politike – to su oni koji se vode na poslu, u medijima, u filozofiji i drugoj literaturi i oni prvenstveno imaju u vidu posljedice, pravdu, prava i dužnost. Ono na šta nas naš

¹⁸ Rakas, Smilja, *Uvod u poslovnu etiku*, Megatrend, Beograd, 2007. str. 15. Osim moralne odgovornosti, kao **opšte odlike morala**, Rakas navodi: moralne norme, moralan čin, moralan sud, moralne sankcije i moralne situacije.

razum i rasuđivanje upućuju, treba prije svega da se odnosi na razjašnjavanje činjenica i potvrđivanje onih relevantnih. Poslije toga se mora utvrditi o kakvom se moralnom problemu radi; i iste rješavati jedan po jedan. Od primjenljivih moralnih pravila povoljno je primijeniti uobičajeno moralno vrednovanje. Rješavanje moralnih sporova, naglašava Di Džordž, zahtijeva izvjesnu sposobnost praktičkog rasuđivanja, dobru volju i primjenu mnoštva raznih tehnika moralne analize i obrazlaganja. Ono što izgleda kao korporativna nedoumica otvara mogućnost rješavanja na individualnoj ravni i obratno. *Moralna pravila obezbjeđuju moralni minimum.* Uglavnom autorova namjena je da podrži neki od standardnih dokaza koji se vezuju za pitanja i probleme o kojima se raspravlja i da prikaže etičko rasuđivanje na djelu. Ako „motiv profita“ kao cilj po sebi, suprotstavimo profitu kao sredstvu za podsticanje i nagrađivanje teškog rada i investiranja, za izgradnju boljeg biznisa i bolje služnje društvu, onda se na pravi način može shvatiti i razumjeti široki splet motiva i djelatnosti koji sačinjavaju poslovni svijet, tako da *prava i odgovornosti imaju smisla jedino u širem društvenom kontekstu.*

Na osnovama moralnih vrijednosti koje podupiru međunarodni biznis i primjera etičkog djelovanja i postupaka različitih moralnih aktera i kompanija usmjerili smo pažnju na analizu konkretnih primjera društvene odgovornosti, poštovanje pravila i zakona u posebnim i međunarodnim uslovima poslovanja, poštovanje prava i obaveza radnika i klijenata, moralan odnos prema tržištu, obaveza koje se tiču brige u odnosu na životno i prirodno okruženje.

Osim moralnog rasuđivanja u biznisu, kao i moralno spornih pitanja u toj djelatnosti, jedno od najbitnijih pitanja kojima se daje prioritet u ovom radu jesu upravo moralna pitanja u međunarodnom poslovanju, na čemu se i Di Džordžova koncepcija poslovne etike na određen način temelji, pa ćemo u onome

što slijedi izložiti i komentarisati gledišta koja je on razvio u vezi sa pitanjima moralnih aspekata međunarodnog poslovanja. Takav izbor je opravdan i s obzirom na aktuelni fenomen globalizacije¹⁹ u savremenom svijetu, najizraženiji upravo u sferi privređivanja.

*Etički relativizam i apsolutizam,
njihov odnos prema međunarodnom biznisu*

Prvi Di Džordžov stav sa kojim se uvodimo u normativitet moralnog rasuđivanja odnosi se na ukorijenjene oblike moralno-etičkih relacija – kako moralne obaveze i čina pojedinca, tako i samog društva. Da bi se dao odgovor na pitanja moralnih normi u odnosu na pojedinačan izbor, na ponovnu mogućnost njihovog kulturno-istorijskog temeljenja kroz (pre)oblikovanje sistema vrijednosti i na njegovu dimenziju univerzalnosti, autor nas uvodi u pretpojmovnost problematike poslovne etike preko odnosa konvencionalnog morala i etičkog relativizma. Ukoliko je u nekom društvu davanje mita uobičajena praksa, onda je

¹⁹ Krkač, Kristijan (prir), *Uvod u poslovnu etiku i korporacijsku društvenu odgovornost*, MATE, Zagreb, 2007. str. 555. „Globalizacija se predstavlja kao proces kojim se u današnjem svijetu postepeno ukidaju ograničenja protoka roba, usluga, ljudi i ideja među različitim državama i djelovima svijeta, odnosno ideologija koja za cilj ima njegovo opravdanje. Globalizacija svoje korijene ima u režimu slobodne trgovine čiji je glavni zagovornik bilo Britansko Carstvo u 19. vijeku i koji je nestao za vrijeme Prvog svjetskog rata i uvođenjem protekcionizma među ratom osiromašenim velikim silama. Iako su pokušaji globalizacije započeli još nakon Drugog svjetskog rata, taj se proces intenzivirao tek sa završetkom Hladnog rata i uspostavljanjem SAD kao jedine globalne sile. U njoj je kao dominantna ideologija vladao ekonomski liberalizam te je agresivno promovisana globalizacija kao rješenje većine problema u savremenom svijetu.“

prikladno i sam davati mito, primjećuje Di Džordž, postavljajući pitanja: da li je moralnost domovine bolja od moralnosti neke druge zemlje, ili, da li je moral načije domovine obavezujući kad se poslovi vode u tuđini. Što će reći da sa ovom problematikom moralnog i etičkog relativizma (nepridržavanje etičkih načela i u okvirima društva i kod pojedinaca govori o izostanku moralne obaveze i o načinu kako je koristoljublje u najširem smislu te riječi prevagnulo nad moralnim načelima) autor zalazi u kauzalitet ovog moralno-etičkog fenomena sa pregledom ravni moralnog razvoja nadaleko prihvaćene Kolbergove teorije.²⁰ Ova teorija, po mišljenju Di Džordža, pomaže da umnogome

²⁰ Di Džordž, *Poslovna etika*, str. 47-48. U podnaslovu *Ravni moralnog razvoja* Di Džordž prikazuje ravni moralnog razvoja (od kojih se svaka sastoji od dva razvojna stupnja) prema shvatanju američkog psihologa Lorensa Kolberga; na prvom stupnju **prekonvencionalne ravni**, djeca nauče koje je ponašanje dozvoljeno, jer zbog toga na neki način budu nagrađena, ukoliko takvo ponašanje nije u skladu sa poštovanjem pravila, dobijaju neki oblik kazne. Ovdje je moralno rasuđivanje potpuno određeno spoljašnjim autoritetima (naivni moralni realizam - pravedno je ono što nalaže i određuje autoritet). Iz perspektive **korporativne društvene odgovornosti** ovakav način moralnog rasuđivanja prirodan je *legalizmu*. Na drugom stepenu ove moralne ravni uči se šta je ispravno a šta ne, ali ne i sama svrha morala. Moralno suđenje se temelji na uvjerenju da će naše akcije u budućnosti prema drugima proizvesti (re)akcije drugih prema nama. Otuda *instrumentalizam, individualizam i razmjena*.*(Langer, Dž, *Teorije psihičkog razvoja*, 1981) U okviru druge ravni moralnog razvoja, **konvencionalne**, moral se uči u sredini (porodica, škola, vršnjaci) i saobražava sa moralnim normama datog društva, u okviru kojeg se spoznaju moralna pravila i norme. Tu je prisutna potreba za javnim (društvenim) priznanjem u odnosu na ponašanje koji se zasniva na *međusobnim očekivanjima*. Drugi stepen ove ravni Kolberg zove stepenom „reda i zakona“ gdje dolazi do izražaja postupanje u skladu sa konvencionalnim pravilima u okviru datog društva kao i svijest o istom. Treću ravan Kolberg je nazvao

razumijevamo ono što je u vezi sa poslovnom etikom. Tu je potrebno istaći, da su se ljudi prije pojave poslovne etike pridržavali uglavnom zakona, dok su moralne norme shvatali kao ličnu stvar. Pojedinci i poslovne firme djeluju na drugoj moralnoj ravni, pa moralni sudovi nijesu sami po sebi pogrešni ili ispravni, već ih takvima, prevashodno, čine izrazi našeg mišljenja ili osjećanja.²¹ Isto tako, treba istaći da je veći nivo etičnosti, kako lične tako i poslovne, prisutan kod emocionalno stabilnijih moralnih djelatnika.

Ukoliko se sa moralne tačke gledišta, prema shvatanju Di Džordža, prosuđuje o postupcima a ne osobama, onda bi subjektivno ispravnu radnju činila osoba koja vjeruje da je ta radnja moralna, a radnja je objektivno ispravna ako je usaglašena s moralnim zakonom. Ovo shvatanje je i polazište za etički relativizam u odnosu na koji ovaj autor značajnu pažnju poklanja normativnom etičkom relativizmu. To je pristup koji tvrdi da će dvije različite kulture ili dvije različite osobe imati različit pri-

postkonvencionalnom, autonomnom ili načelnom. Prvi stupanj ove ravni odnosi se na ugovorna i individualna prava. Na ovom stupnju pojedinac postaje svjestan da postoji ideal pravde kojem se stremi, da samostalno treba promisliti odbranu nekog moralnog stava, i pored, moguće, suprotnog stava većine. Na drugom stepenu ove ravni, kao i konačnom stupnju čitave ravni moralnog razoja pojedinca, do izražaja dolazi **lični moralni stav** i razumijevanje zašto ih moralni zakon obavezuje.

²¹ Isto, str. 49. U tom smislu Di Džordž kaže: „Tako je nekad ogroman broj ljudi na jugu Sjedinjenih Država prihvatao ropstvo. Danas većina ljudi misli da je ropstvo nemoralno. Da li je oduvek bilo nemoralno? Mogli bismo odgovoriti da je ropstvo bilo moralno prema konvencionalnom moralu koji je u to vreme važio na Jugu. Ali ako bi se razmišljalo na Kolbergovoj trećoj ravni, videlo bi se da je i u to vreme ropstvo bilo nemoralno kao što je to i danas. Zapravo, mnogi su i tvrdili da je nemoralno, uprkos činjenici da je bilo deo konvencionalnog morala.“

stup u moralnom viđenju iste radnje, tj. da će obje kulture ili obje osobe biti u pravu. To se prevashodno odnosi na poslovanje u inostranstvu – ako se posluje u drugoj kulturi, pitanje je da li onda prihvatiti običaje te kulture? Sukobljeni stavovi su, naprosto, izraz mišljenja ili osjećanja, jer, dok procjenjujemo i donosimo moralne stavove, ni jedan od dva suprotstavljena moralna stava nije ni ispravan ni pogrešan. Jer, prema shvatanju normativnog etičkog relativizma, u svakom društvu, biti *moralan* znači biti „društveno potvrđen“, što će reći da ne postoje dva društva koja se mogu razići oko moralnosti neke radnje, iako svako, imajući u obzir kulturne i individualne razlike, pod tim izrazom razumijeva nešto drugo. Ovdje Di Džordž zaključuje: „Činjenica je da moralni sudovi jesu sudovi koji se mogu i moraju braniti, ali i da su dati dokazi ponekad dobri a ponekad manje dobri. Ako smo suočeni s protivurečnim sudovima o jednoj radnji, samo jedan od njih može da bude ispravan. Utvrditi koji je ispravan, to znači vidjeti koji sud najbolje potkrepljuju činjenice i dokazi iznijeti u njegovu odbranu.“²² Izvornost moralnog relativizma često je moguće potvrditi u situacijama kada moralni principi nijesu suočeni sa pojedinostima moralne situacije, iako je često paradigmatična uloga (datog) ustanovljenog principa.

Etički i kulturni relativizam predstavlja ozbiljan izazov etici i etičkom poslovanju. Potvrđuje da je u okvirima međunarodnog biznisa kroz različitost kulture, ponašanja i poslovanja etika ne može uvijek da se potvrdi kroz postojeće standarde i norme. A isto tako različita su shvatanja šta su prave vrijednosti, i ukoliko postoje da li objektivno važe.²³ Moralna objektivnost pretpostavlja intersubjektivno uvažavanje normi a njena subjektivnost poštuje

²² Isto, str. 57.

²³ Ovdje je potrebno istaći da je suština svakog moralnog suda input onome što je objektivno važno, to znači zauzeti se za nešto što ima vrijednost. Onaj

status činjenica koje diktira realan život. Tako etički normativitet potpada pod moralno-etičku svijest i podliježe njegovom razumijevanju i uvažavanju do stepena koji određuje moralno-etičko uvjerenje i osjećanje koja ne pretpostavljaju važenje tog ugovora, jer on ne traži da se subjekt identifikuje sa svojim (pri)znanjem i ubjeđenjem, mada je to u čovječnosti upravo neophodno kako bi subjekt opredjeljujući se za nešto imao u vidu svoje generičko biće. Upravo tako Di Džordž transcendirira apstraktnost etičkog normativiteta – da se razumijeva konkretno, a misli univerzalno.²⁴

Kao suprotna pozicija etičkom relativizmu stoji moralni apsolutizam koji uči da postoje vječne moralne vrijednosti i vječna moralna načela koja su uvijek i svuda primjenljiva. Moralni sudovi po svom značaju nadilaze druge obzire, a sama moralna obaveza često nalaže da djelujemo i kada to ne želimo. U odnosu na moralnu obavezu svi zahtjevi (pogodnost, lična dobit, čak i zahtjevi zakona) moraju pasti, biti odbačeni. Ali u odnosu na univerzalnu moralnost (moralni apsolutizam) Di Džordž ovdje upravo naglašava mehanizam racionalne provjere tih raznoraznih moralnih načela. To nastojanje mora biti i individualno i kolektivno.²⁵

Ako neko društvo ne priznaje jednaka prava svim ljudima i zalaže se za ropstvo, kompanija koja sa takvom zemljom posluje ne bi trebalo da tu praksu prihvati, jer bi to bilo označeno kao

koji napušta svaku uskogrudost i zalaže se za ono što je važno po sebi je, u stvari, nosilac moralne vrijednosti. Dužnost nam je iznova se okrenuti vrijednostima kojima treba odgovoriti na pravi način (npr. da li neko pomaže ili ne pomaže osobi koja je u potrebi ne zavisi od njegove (ne)promišljene odluke; on je kriv ukoliko zapostavlja ovu objektivnu vrijednost).

²⁴ Dok je *moralni normativitet* moguće shvatiti u djelatno-konkretizujućoj ravni, onda se *etički normativitet* u etičko-teorijskoj ravni ima shvatati posredstvom osnovnih moralnih načela i osnovnih moralnih vrijednosti.

²⁵ Ovdje nas Di Džordž upućuje na to da će ova alternativa biti prisutna u svim poglavljima njegove *Poslovne etike*.

nemoralan postupak. U istoj ravni, bilo bi nemoralno da se kompanije ostalih zemalja ne pridržavaju nikakvih moralnih normi prilikom poslovanja u inostranstvu, kao ni u okvirima poslovanja svoje zemlje. Moralnim činjenjem u međunarodnom poslovanju, smatra Di Džordž, jeste i poštovanje ugovora. Pa, kao osnovne etičke norme u međunarodnom svijetu poslovanja autor navodi: *istinoljubivost, poštovanje ugovora, poštovanje života i ličnog integriteta u poslovanju*.²⁶ Sve to nam ukazuje da se preko normi trebaju otkriti, razviti i obrazložiti osnovna moralna načela i osnovne moralne vrijednosti koje u moralnom sistemu ljudske zajednice, kao cjeline, postoje.

Kad je riječ o primjerima poslovanja u inostranstvu (*studije slučaja*)²⁷ Di Džordž nas u svojoj studiji *Poslovne etike* iznova upoznaje sa problematikom primjenljivosti određenih moralnih pravila na međunarodno poslovanje, prije svega na poslovanja multinacionalnih korporacija. S jedne strane, on nam sugeriše da je nužno odrediti univerzalne moralne norme i pravila poslovnog ophođenja, upravo one norme koje će sve zemlje i organizacije obavezati da se po njima upravljaju, a s druge strane otvara pitanje dileme kako pomiriti suprotnosti i donijeti ispravnu odluku. Na osnovu odnosa biznisa i morala, gdje je riječ o vrednosnoj pozadini biznisa, temeljima svojine, biznisu biznisa, biznisa i zakona, a i o izmijenjenoj ulozi biznisa, Di Džordž gradi platformu za moralno rasuđivanje u biznisu. U odnosu na druge

²⁶ Di Džordž, str. 294.

²⁷ Isto, str. 11. Dajući u predgovoru svoje *Poslovne etike* objašnjenje šta su studije slučaja, Di Džordž kaže: „Svako poglavlje započinjem jednim ili dvama primerima koji pokreću kakav problem prikladan sadržini tog posebnog poglavlja. U niz poglavlja isto tako uvodim činjenične i izmišljene studije slučajeva da ilustrujem specifična načela, da poprimim načine analizovanja moralnih problema, i jedan drugom protivstavim različite pristupe spornom pitanju.“

ljudske djelatnosti koje se procjenjuju i vrednuju sa moralne tačke gledišta, veza između biznisa i morala je nešto dublja. Kao i kod drugih djelatnosti, i kod biznisa podrazumijevamo postojanje moralne pozadine. Kad bi se svi koji su uključeni u poslovanje ponašali nemoralno ili amoralno,²⁸ poslovna djelatnost bi bila zaustavljena. Tu se postavlja pitanje da li ljudi primjenjuju iste moralne principe u različitim situacijama i pod različitim okolnostima. Di Džordž, u odnosu na drugačija stano- višta nekih teoretičara, zauzima stav da ne postoje nikakvi doka- zi da su ljudi nemoralniji u svom poslovnom životu nego u pri- vatnom.²⁹

Oko, u mnogo čemu, specifičnih aspekata poslovnog ponašanja, drugačije gledište zastupa Dejvid Vogl: „Savremena rasprava o poslovnoj etici usredsređuje se manje na pitanja u vezi sa karakterom pojedinca nego što je to bio slučaj prije jed- nog vijeka..., i budući da se ekonomske aktivnosti danas odvijaju u organizacijama, manje nas zanima karakter pojedinačnog poslovnog čovjeka nego što je to bio slučaj pri- likom donošenja odluka u poslovnim preduzećima. Shodno tome, skloni smo da izraze kao što su društvena odgovornost, korporacije i poslovna etika koristimo skoro kao sinonime.“³⁰ Ukoliko se krše etičke norme onda je odgovornost lična, i poje- dinac stiče ličnu korist na račun opštih interesa kompanije, ističe teoretičarka Smilja Rakas. Međutim, po njenom mišljenju treba

²⁸ U odnosu na nemoralan postupak, pod amoralnim ponašanjem podrazu- mijevamo ravnodušnost, distancu, „neutralan stav“ u odnosu na neku situaciju koja zahtijeva moralnu odluku.

²⁹ Muratović, Esko, „O moralnom normativitetu Di Džordžove etike međunarodnog poslovanja“, *Sociološka LUČA*, Godina VI, broj 2, Filozofski fakultet, Nikšić, 2012, str. 88.

³⁰ Vogl, Dejvid, „Etika poslovne politike“, u: *Etika – Ogledi iz primjenjene etike*, prir.: Dragan Jakovljević, CID, Podgorica, 1999, str. 257.

govoriti i o korporativnoj društvenoj odgovornosti: „Napušten je stari, tradicionalni koncept, koji je isključivo bio usmeren ka stvaranju profita i ostvarenju ličnog interesa i stvoren je nov koncept korporativne društvene odgovornosti koji se odnosi na etičko ponašanje, na socijalne uloge i određen nivo društvene odgovornosti korporacija.“³¹ Pod poslovnom etikom se, u tom smislu, podrazumijevaju njeni elementi, kao što su: odgovornost, lična i društvena, naročito korporativna društvena odgovornost; odlučivanje; korporativna kultura (pravila etičkog ponašanja, etički principi i pravila koje kompanija nastoji da primijeni); poslovna komunikacija (odnosi s javnošću) i norme poslovnog ophođenja.

Prema Di Džordžovom shvatanju, društveno odgovorna korporacija drži se zakona ispunjavajući na taj način svoje legalne obaveze; to je analogno sa odgovornim pojedincem, koji se ponaša na istovjetan način.

Deontološki pristup: dužnosti, prava i pravda

Deontološki pristup (deon – (st. grč) dužnost) ispostavlja zahtjev da se vrednovanje ispravnog moralnog djelanja vrši nezavisno od njegovih posljedica (radnje su moralno ispravne ili pogrešne).³² One izdaju zapovjest bez osvrtnja na posljedice, što će reći, kao što uočava Di Džordž, da oblik koji imaju nije

³¹ Rakas, Smilja, *Uvod u poslovnu etiku*, Megatrend univerzitet primjenjivih nauka, Beograd, 2006. str. 112.

³² Di Džordž, *Poslovna etika*, str. 90. Dajući objašnjenje o deontološkom pristupu Di Džordž dalje kaže: „Moralna ispravnost i moralna neispravnost jesu temeljni i konačni moralni izrazi. Oni ne zavise od dobra, niti od stvaranja - odnosno, nemogućnosti stvaranja - dobra. Naša je dužnost da radimo ono što je moralno ispravno i izbegavamo što je moralno pogrešno, bez obzira na posledice takvog ponašanja“; ljudi se, smatra Di Džordž, obično drže deontološkog stava

posljedičan, već deontološki. Dužnost nam daje uput da se čini ono što je ispravno i izbjegava ono što je pogrešno, bez obzira na konsekvence. Na osnovu ispravnog i neispravnog postupanja stvara se moralna vrijednost koja treba da proistekne iz principa volje po kojem je djelanje učinjeno.³³ Stoga se za postupanje iz dužnosti smatra da je dobro po sebi, dok se svrhovito postupanje (teleološke teorije)³⁴, uzima kao dobro za nešto. Deontolozi, dakle, daju prvenstvo ispravnosti, tj. *dobru po sebi, kao primarnom dobru*.

Svoje uporište ovo učenje ima u judeo-hrišćanskom nasljeđu od kojeg je zapadnjačko društvo preuzelo prvenstveno one vido-ve morala, iz perspektive religije, koji obuhvataju odnose s drugim ljudima, otuda i konkretne norme koje ukazuju na konkretnu dužnost.³⁵ U okviru hrišćanske teorije morala potrebno je razlikovati dva dominantna stava: prvi govori da je božansko

koji ima dugu istoriju. Ona datira još iz antičkog vremena (stoička filozofija). U savremenom američkom društvu ovaj pristup je združen s judeo-hrišćanskom tradicijom. On obuhvata i formalističko učenje njemačkog klasičara Imanuela Kanta, kao i teorije mnogih savremenika koji raspravljaju o pravdi i pravu.

³³ Muratović, Esko, „O moralnom normativitetu Di Džordžove etike međunarodnog poslovanja“, *Sociološka LUČA*, 2012, str. 89.

³⁴ Pod teleološkom etikom (teleologie - (st. grč) kraj, cilj, svrha, izvršenje; učenje o svrsi i svrsishodnosti) podrazumijeva se pravac u etici u kojem se postupci ne vrednuju jer su motivisani voljom da se ispuni određena zapovjest, npr. kao što su kategorički imperativ ili na primjer, neka od deset zapovjesti judeo-hrišćanske tradicije. Važne teleološke etike su utilitarizam i etički egoizam.

³⁵ Di Džordž, 2003, str. 91. Ovdje autor navodi primjere: „Deset zapovesti, ili bar sedam, i dalje se naširoko koristi za sažimanje onoga što, u moralnom smislu, valja da činimo (na primer: Poštuj oca svojega i mater svoju) ili ne valja da činimo (na primer: Ne ubij)“

nadahnuće, koje postoji od davnina, dostupno i danas svim vjericima; a drugi stav govori o tome da čovjek posredovanjem Božjeg utjelovljenja zna koje su radnje ispravne, a koje su pogrešne. Međutim, ukoliko bi sadržina religijskog morala mogla biti prihvatljiva i za ateiste, došlo bi se do zaključka da je filozofski osnov sasvim prikladan da podrži bar dio morala koji nije specifično religijski.³⁶

Prema riječima Šopenhauera „u hrišćanskim stoljećima filozofska etika nesvjesno je preuzela svoju formu od teološke: kako je ova u suštini zapovjedajuća, onda se i filozofska pojavila u formi propisa i učenja o dužnosti, potpuno nedužna i ne sluteći da je u tu svrhu potrebno jedno drugačije ovlašćenje.“³⁷ On uočava da je dužnost radnja čijim se pukim propuštanjem nanosi povreda drugome, to jest, čini nepravda. To može da bude slučaj samo time što se onaj ko propušta ponudio da učini takvu radnju, tj. obavezao se. Prema tome, sve dužnosti počivaju na *prihvaćenom obavezivanju*. Zbog toga, svaka dužnost daje neko pravo, jer niko se neće obavezivati bez motiva, tj. bez ikakve prednosti za sebe.

Na tragu sopstvenog učenja o samoočevidnosti osnovnih etičkih principa, kao što je razlikovanje intrisičnog dobra (dobra po sebi) i dobra kao sredstva, Džordž E. Mur je na razini takvog metodološkog udvajanja, u okvirima svoje praktičke etike, došao do značajnih zapažanja vezanih za pojmove: dužnost i probitačnost. On kaže da je „naša ‘dužnost’ ono što je sredstvo za ono što je najbolje moguće, a ono što je ‘probitačno’ mora biti

³⁶ Isto, str.92. U istoriji filozofije, navodi Di Džordž, mnogi su branili ovaj stav, uključujući i Tomu Akvinskog. I Mil i Kant su smatrali da izgrađuju jednu filozofsko etičku teoriju koja (na)dopunjava sadržinu hrišćanskog morala.

³⁷ Šopenhauer, Artur, *Dva osnovna problema etike*, Svetovi, Novi Sad, 2003, str. 183.

to isto.“³⁸ U odnosu na to, prava razlika između dužnosti i probitačnosti radnji nije u tome što su dužnosti više od koristi ili što nas obavezuju, već u tome što su to radnje koje je korisnije hvaliti i nametati sankcijama, jer su one radnje u vidu kojih smo u iskušenju da ih ne izvršimo. Takođe, ne postoji nužno mimoilaženje između dužnosti i interesa: ono što jeste u sopstvenom interesu isto tako može biti i sredstvo za ono što je najbolje moguće.

Da sam pojam dužnosti nije moguće do kraja izvesti iz bilo kojeg posljedica usmjerenog djelanja, upućuje nas već navođeni stav R. Normana po kojem uvijek postoji mogućnost da drugi utilitaristički razlozi prevagnu nad zahtjevima dužnosti. Međutim, iako je poslovni svijet u početku bio više okrenut utilitarizmu dolazi se do toga da se, sa sve učestalijim objelodanjivanjem skandala i nemoralnih postupaka, postavi i pitanje da li se može poslovati moralno, pa je sve više onih koji i „među samim poslovnim ljudima zagovaraju vraćanje Kantu.“³⁹

Osnovne standarde deontološkom pristupu je formulisao Imanuel Kant. Moralna obaveza ne može biti nametnuta od drugih već sebi samima jedino te obaveze možemo nametnuti. Shodno tome, sebi namećemo i određen način moralnog djelanja. Samo dobra volja⁴⁰ kao autonomna volja može se pokazati dobrom. Volja, kao moć žudnje, posmatrana na razlog određenja samovolje za radnju, koja nema pred sobom nikakav razlog određenja, ukoliko određuje samovolju, jeste, u stvari, sam praktički um. Volja koja bitno sadrži samovolju kao pozitivan

³⁸ Mur, Džordž E, *Principi etike*, PLATO, Beograd, 1998, str. 190.

³⁹ Orlić, Ranko, *Kant i poslovna etika*, Mali Nemo, Pančevo, 2004, str. 5.

⁴⁰ Kant, Imanuel, *Metafizika morala*, Izdavačka knjižarnica Z. Stojanovića, Sremski Karlovci/Novi sad, 1993, str. 15. Ovdje Kant daje objašnjenje pojma volje: „Moć žudnje, čiji se unutrašnji razlog određenja, prema tome čak i proizvoljnost, nalazi u umu subjekta, zove se *volja*.“

pojam je moć čistog uma da sam za sebe bude praktičan. Otuda proishodi i pojam slobode kao čist umni pojam. Na njemu se temelje безусловni praktički zakoni koji se zovu moralni.⁴¹ Moralni zakon kao univerzalno prihvatljiv proizilazi iz činjenice da moralna bića sama sebi dosuđuju moralni zakon. Kantova provjerljivost univerzalne primjene (prihvatljivosti) kod umnih bića zahtijeva potvrđivanje bez obzira da li se vrši ili trpi djelanje. Tako Kant dolazi do dužnosti, do kategoričnosti svog temeljnog moralnog zakona, do čuvenog kategoričkog imperativa: *radi tako kao da bi maksima tvoga djelanja uz pomoć tvoje volje trebala postati opštim prirodnim zakonom*. Kant izričito govori da postoji samo jedan jedini kategorički imperativ. Na ovaj način volja zadobija karakter autonomije koja sama sebi daje snagu zakona. Moralnost se, ističe on, ne može zasnivati na bilo kakvom osjećanju ili principu sreće. Načelo koje sagledive radnje čini dužnošću jeste praktički zakon. Kategorički imperativ, koji samo naglašava obaveznost, upućuje nas na to da svoje radnje moramo posmatrati prema njihovom subjektivnom načelu, gdje to načelo i objektivnost važi jer je podvrgnuto probi uma.⁴² Nasuprot subjektivnom principu, načelo dužnosti je ono načelo što mu um jednostavno nalaže (kako treba da djela). To nam govori da od volje proizilaze zakoni, a od samovolje maksime. Dakle, moralna vrijednost ne bi smjela da zavisi od realnog predmeta radnje, ni od snaga fizičke moći da se predmet ostvari. Ta se vrijednost može nalaziti samo u principu same volje, pa je pravi predmet moralnog vrednovanja dobra volja, ali ne dobra po tome što izaziva ili postiže, nego

⁴¹ Isto, str. 23. Pošto je samovolja praktičkih zakona čulno aficirana, i na taj način neprimjerena čistoj volji, nego je često oprečna, otuda imperativ (započetak i zabrana) i to kategorički (bezuslovni) imperativ.

⁴² Isto, str. 26-27. Ovdje treba praviti razliku između maksime koja je subjektivan princip djelanja (subjekt sam postavlja pravila, „kako on hoće da djela“) i načela dužnosti.

čistim htijenjem, tj. dobra po sebi. Sve tri formulacije kategoričkog imperativa iskazuju formu, svrhu i volju moralnog zakona, ili po Kantovom iskazu formu, materiju i potpunu odredbu. Naime, treća formulacija Kantovog kategoričkog imperativa glasi: „Postupaj prema onim maksimama koje u isto vrijeme mogu imati za predmet same sebe kao opšte prirodne zakone.“⁴³ Ovo nas upućuje na zapovijest da kao razumna bića moramo snositi odgovornost za naše vlastito vladanje. Onaj koji je slobodan od svakog autoriteta, koji stvara odluke i (iza)bira zadatke zaslužuje prirodno odobravanje. U tom smislu, uočava Džon Boutrajt, „poštovati druge ljude, znači poštovati njihovu sposobnost da se ponašaju slobodno; to jest, njihovu autonomiju.“⁴⁴ Ukoliko se poštuje dužnost kao dužnost, spremni smo za moralna djela, kategoričan je Kant. U praktičnom smislu, kantijanac bi, po riječima Normana Bovija, odobrio praksu koja je poznata kao *menadžment otvorene knjige*.⁴⁵ Ona doprinosi ispravljanju

⁴³ Kant, Imanuel, *Zasnivanje metafizike morala*, BIGZ, Beograd, 1981, str. 85.

⁴⁴ Boutrajt, Džon, „Kantijanska etika i prava“, u: Orlić, Ranko (prir), *Kant i poslovna etika*, Mali Nemo, Pančevo, 2004, str. 73.

⁴⁵ Bovi, Norman, „Kantijanski pristup poslovnoj etici“, u: Orlić, Ranko (prir), *Kant i poslovna etika*, Mali Nemo, Pančevo, 2004. str. 113-114. „Menadžment otvorene knjige znači da se svima zaposlenima daju sve finansijske informacije o kompaniji u redovnim intervalima. S potpunom informacijom i pravom pobudom, zaposleni se ponašaju odgovorno bez potrebe za postojanjem čitavih slojeva nadzora ... Ljudi dobijaju šansu da rade, da preuzmu odgovornost, a ne samo da obavljaju svoj posao ... Nijedan nadzornik ili šef odeljenja ne može da predvidi ili da reši sve ... situacije. Kompanija koja bi zaposlila dovoljno menadžera da reši ovaj problem, bankrotirala bi zbog prevelikih režijskih troškova. Menadžment otvorene knjige postiže da ljudi na poslu rade prave stvari. On ih uči da donose pametne odluke ... jer oni mogu da vide uticaj svojih odluka na relevantne cifre.“ Menadžment otvorene knjige razvio je Džek Stak u *Springfildskoj proizvodnoj kompaniji*, navodi Bovi.

asimetrične informacije koju menadžeri imaju, a to je situacija koja pospješuje zloupotrebu moći i prevare. Preko ove institucije unutar kompanije zaposleni bi, isto tako, imali pristup informaciji o otpuštanju zaposlenih ukoliko se firma suočava sa tim problemom. Prevara bi bila gotovo nemoguća u takvoj konstelaciji odnosa među zaposlenim i nadređenim.

Pošto je Kantova deontološka etika umna, zahtijeva autonomiju ili samoodređenje ili samozakonodavstvo, a u praktičnom smislu, što se odnosi i na svijet poslovanja, pojačava samopoštovanje i pozitivnu slobodu. Jedna od najbitnijih posljedica koja daje potporu pozitivnoj slobodi je „korisno razvijena definicija svrsishodnog rada.“ Po Kantovim uvidima, kako navodi Bovi, za svrshodan rad važi sljedeće:

~ da je slobodno izabran i obezbjeđuje prilike radniku da praktikuje autonomiju na poslu;

~ podržava autonomiju i racionalnost ljudskih bića; rad koji umanjuje autonomiju ili potkopava racionalnost je nemoralan;

~ obezbjeđuje platu koja je dovoljna za praktikovanje nezavisnosti i osigurava fizičko blagostanje i zadovoljenje nekih radnikovih potreba;

~ omogućava radniku da razvije racionalne sposobnosti i

~ ne upliće se u radnikov moralni razvoj.⁴⁶

Ovdje se može uočiti da su ovi zahtjevi normativni u smislu da govore kakav svrshodan rad treba da bude. Ne postoji zahtjev po kojem bi radnici kojima se obezbjeđuje svrshodan rad morali sami da ga subjektivno dožive kao svrshodan.

Šopenhauer kritikuje Kantovu podjelu vrlina na pravne vrline i vrline dužnosti, smatrajući da glavna greška ovakve podjele leži u tome što rod koordiniše sa vrstom, jer je pravičnost također vrлина. On tvrdi da su pravičnost i čovjekoljublje temeljne vrline zato što iz njih proizilaze i teorijski se daju objasniti

⁴⁶ Isto, str. 115.

sve druge. Pravičnost i čovjekoljublje nalaze svoje korijene u sažaljenju, koje je „neporeciva činjenica ljudske svijesti.“⁴⁷ Načelo pravičnosti, zaključuje ovdje Šopenhauer, oslobođeno je od svekolikih premisa; inače bi ono počivalo na egoizmu, i iz tog načela, kao i iz čovjekoljublja potiču sve vrline.

Ono što, načelno, Ričard M. Her tvrdi u svojoj studiji *Moralno mišljenje*, a tiče se prava, jeste da, na prvom mjestu, moramo praviti razliku između zakonskih i moralnih prava; jer svi veliki sporovi nastaju u slučajevima gdje se zahtijeva neko moralno pravo, a ne zakonsko pravo u strogom smislu. Her naglašava da je potrebno premostiti jaz između opštih pojmova „treba“, „mora“, s jedne, i naizgled užeg pojma „obaveza“, s druge strane. *Obaveze* se mogu nadići, ali ne tako jednostavno kao *dužnosti* izražene riječju „treba“, pa riječ „obaveza“ ima svoje značajno mjesto između riječi „treba“ i „mora“.⁴⁸ Ukoliko su, stoga, pojmovi obaveze i prava nadvladivi i upravljaju *prima facie* principima,⁴⁹ a s druge strane, pojmovima „treba“ i „mora“

⁴⁷ Šopenhauer, Artur, *Dva osnovna problema etike*, Svetovi, Novi Sad, 2003, str. 286-287.

⁴⁸ Her, Ričard M, *Moralno mišljenje*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005, str. 169. Her dalje obrazlaže: „Razumljivo je da unutar opšte oblasti moralnosti, omeđenom upotrebom reči ‘treba’ i ‘mora’ (što ne predstavlja moralnost u cjelini, zato što su reč ‘dobro’ i vrline izostavljeni iz ove slike), postoji jedno manje područje obaveza i prava koji se odlikuju time što se odnose na nekoga lično, i time što su za razliku od reči ‘mora’ nadvladivi, ali ne tako lako kao reč ‘treba’.“

⁴⁹ *Prima facie* principi se u etičkoj teoriji poznati kao moralni principi koje nasljeđujemo, odnosno stičemo kroz moralno vaspitanje, koji pripadaju širem području običajnosti i uživaju gotovo univerzalno rasprostranjenu podršku zdravorazumske ili pozitivne moralnosti. Njihova jezička forma glasi, na primjer: „Uvijek treba govoriti istinu“, „Ne čini preljubu“, „Ne treba kršiti data obećanja“ i sl.

kritičkog mišljenja nijesu nesavladivi, onda se to pokazuje ključem razumijevanja mnogih problema što su vezani za prava, ali i za pravdu. Status prava, dosljedan je Her, ovdje je sličan statusu „formalne“ pravde. Pozivjući se na Dvorkinovo zapažanje da „prava treba shvatiti ozbiljno“ jer se, kroz ispitivanje šta ona jesu i kakav im je status, dolazi do toga da prava predstavljaju veoma bitan element u našem moralnom mišljenju. Ovakvo shvatanje ide u prilog utilitarizmu, koji je sposobniji od intuicionističkih teorija. U prilog tome navodi se tipičan primjer između zahtjeva na prava, kao i slučaja konflikta između prava, koji je u svakom pogledu uporediv sa konfliktom dužnosti. Slijedi primjer:

„Izvesna rasistička organizacija pokušava da rezerviše neku javnu halu za svoj miting, a očigledno je da će, ako se taj miting održi, postojati podsticanje na rasnu mržnju i opasnost od nasilja (ne moramo da se pitamo ko će ga započeti). Javni organi koji upravljaju tom halom, možda uz zalaganje policije, odbijaju da je stave na raspolaganje. Ta rasistička organizacija onda protestuje da je time lišena svog prava na slobodu govora. Javni organi odbijaju da imaju obavezu da zaštite prava manjina koje propovijedaju mržnju prema njima, a javnost ima pravo da bude zaštićena od izbijanja nasilja.“⁵⁰

Predhodno je predstavljen tipičan slučaj konflikta između prava, koji je u svakom pogledu uporediv sa konfliktima dužnosti. Što će reći da u ovoj konfliktnoj situaciji oba prava (i zakonsko i moralno) mogu u principu biti važna. Problem je sledeći: koje bi pravo od njih trebalo da bude nadvladano u nekom pojedinačnom slučaju? U slučaju javnog mitinga, izvjesno je da je pravo na slobodu govora od bitne važnosti; ali i od velike važnosti su i ostala prava koja se s ovim sučeljavaju.

⁵⁰ Isto, str. 171.

I moralna i zakonska prava proizilaze iz ljudskih prava koja se mogu odrediti i u okviru klasične ustavopravne teorije kao „subjektivna javna prava koja posjeduju građani u odnosu na državnu vlast.“⁵¹ Ona su temeljni regulator i pravnog poretka koji bitno određuje legitimitet i legalitet državne vlasti. Na osnovu zapažanja prof. Luisa Henkina, koji prava poistovjećuje sa zahtjevima, Vučinić daje jedinstvenu definiciju prava: „U tom smislu, ljudska prava su elementarni politički i socijalno-ekonomski zahtjevi građana u odnosu na državnu vlast i društvo u cjelini, čije je ostvarivanje preduslov za biološku, političku i kulturnu egzistenciju pojedinca, odnosno za život u uslovima dostojnim čovjeka, njegove humane prirode i dostojanstva.“⁵² Prema njegovim navodima „sama suština ljudskih prava je prirodno-pravna, a ne pozitivistička, jer proizilazi iz prirode čovjeka i prirode odnosa među ljudima, a ne iz volje državne vlasti. Njihovo izvorište su dublje, etičke kategorije, odnosno najviše univerzalno prihvaćene, samoevidentne vrijednosti, oličene u konceptu autonomije i dostojanstva.“⁵³

Aristotel je istakao da su u pravednosti skupljene sve vrline, a da se pravda i nepravda upotrebljavaju višeznačno. On kasnije

⁵¹ Vučinić, Nebojša, „Ljudska prava – pojam i međunarodno-pravna zaštita“, u: *21 priča o demokratiji* (grupa autora), Centar za građansko obrazovanje, Podgorica, 2005, str. 35. Kao najvažniji mehanizam kontrole i ograničenja zloupotreba državne vlasti, navodi Vučinić, prava se ostvaruju ili krše u okvirima, često neravnopravnih i hijerarhijskih društvenih odnosa između građana i državne vlasti.

⁵² Isto, str. 36.

⁵³ Isto, str. 36. Ovdje nam Vučinić sugerira da je „poštovanje ljudskih prava vrlo bitan uslov normalnog i regularnog funkcionisanja svakog državno-pravnog poretka i društva, faktor od koga u velikoj mjeri zavisi njegov opšti razvoj i napredak. Praksa potvrđuje pravilo da su društva zasnovana na ovakvom konceptu ljudskih prava – ekonomski, socijalno i kulturno najrazvijenija.“

proširuje to svoje gledište i navodi dva različita smisla pravde: zakonski i prirodni smisao; prvi se odnosi na sve ono što je u skladu sa zakonom, odnosno tretira pravdu kao središnju i najvažniju vrlinu koja obuhvata i sve ostale vrijednosti. Dok se nepravda sastoji u prisvajanju nečega nepripadajućeg, a „pravedno je ono što je u skladu sa zakonom i jednakošću.“⁵⁴ Pravda, u suštini izražava princip prema kojem svako treba da dobije odgovarajuću zamjenu za ono što daje (razmjenska ili trgovačka pravda). Osim ovog oblika pravde, kod Aristotela imamo distributivnu i komutativnu pravdu. Međutim, kao jedan bitan oblik pravednosti u užem smislu jeste „onaj koji se ogleda u poravnanjima kod različitih privatnih i poslovnih odnosa među ljudima.“⁵⁵

Pitanje pravednosti često je uočljivije kad je potrebno uravnotežiti konfliktne zahtjeve suprotstavljenih strana. Kad njihovo traženje u društvu naraste, maksimalizuje ono što smatra da je njegovo pravo; upravo je tada potrebno uspostaviti relaciju balansa između prava, pravde i dužnosti. Niče je govorio: „nije-smo najnepravedniji prema onom koji je protiv nas, već prema onom koji nas se ništa ne tiče.“⁵⁶

⁵⁴ Aristotel, *Nikomahova etika*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, S. Karlovci/Novi Sad, 2003, str. 96.

⁵⁵ Isto, str. 97. Ovaj oblik pravde, kod Aristotela, se opet dijeli u dvije podvrste: „Poslovni odnosi među ljudima su delimično na dobrovoljnoj osnovi, a delimično su nedobrovoljni. *Dobrovoljni* su odnosi, na primer, kupovina, prodaja, uzajmljivanje na interes, zalaganje, ulaganje (depozit), iznajmljivanje (nazivaju se dobrovoljnim jer svi ovi poslovi imaju poreklo u odluci po slobodnoj volji). U *nedobrovoljne* spadaju, s jedne strane, prikriveni (potajni) prestupi, kao krađa, preljuba, pravljenje otrova, podvođenje, zavođenje robova, mučko ubistvo, lažno svedočenje, a, s druge strane, otvorena nasilja, kao fizičko zlostavljanje, okivanje, ubistvo, pljačka, osakaćenje, klevetanje, vređanje.“

⁵⁶ Niče, Fridrih, *Tako je govorio Zaratustra*, Grafos, Beograd, 1982, str. 88.

Ukoliko se razmatra odnos morala i prava, koji se tiču regulisanja ponašanja ljudi, uočava S. Rakas, ukupnost društvenih odnosa mora regulisati neka snaga. Kada počinju da slabe običaji, moralne norme i uticaj javnog mnjenja, koji treba da regulišu nesmetano sprovođenje ustanovljenih pravila ponašanja, onda ulogu preuzima država i sistem normi, a to su pravo i vlast (sud i pravosuđe) koji sprovode sve zakonske norme. Te norme su označene kao *pravno-političke norme*.⁵⁷ Tu se ističe da pravni propisi ne bi trebalo da budu u suprotnosti sa univerzalnim ljudskim vrijednostima (sloboda, jednakost, pravda, ljudsko dostojanstvo, prava i slobode čovjeka, istina, demokratija) koje tako postaju i pravne vrijednosti. Po sadržini pravo i moral se razlikuju, ali imaju i dodirnih tačaka. Najuočljivija razlika prava i morala je u odnosu na *sankciju*. Sankcija za prekršaj moralnih normi, u tom smislu, može biti veoma rigorozna (u prvobitnoj zajednici to je bilo izopštavanje iz društva, protjerivanje iz države). Razlikujući uloge morala i prava, Rakas kaže da moral, prije svega, reguliše međusobne odnose pojedinca i društva, pojedinca i društvenih grupa, kao i samoodnos; dok pravo igra značajnu ulogu između pojedinca i države.

Moralnost zahtijeva slobodu da se preduzmu određeni koraci u odnosu na odabrani cilj. Poznavati razliku između pravednog i nepravednog nije neko dubokoumlje, jer nije teško razumjeti

⁵⁷ Rakas, Smilja, *Uvod u poslovnu etiku*, 2007, str. 13. Da bi se uočila razlika pravne norme od drugih vrsta norme autorka kaže: „U tom smislu pravna norma je ona norma čije kršenje povlači kaznu koju izriču organi pravosuđa kao zastupnici političke države. Njime (pravom) se regulišu odnosi među ljudima, odnosi u kojima postoji opasnost da dođe do povrede ustanovljenih državnih interesa. Znači, država preko prava, prije svega, reguliše one procese u društvu u kojima dolaze do izražaja klasni sukobi, posebno izraženi u oblasti materijalne proizvodnje i u političkom životu. Pravom se kao skupom propisa rešavaju brojni konflikti koji bi mogli dovesti u pitanje opstanak društva.“

ono što je zakonski propisano. Ali teško je znati kako treba u određenom slučaju primijeniti zakon, iz prostog razloga što se pravda ne temelji u zakonima, već u tome kako se zakon provodi; što će reći, da je moja pravednost nečije tuđe dobro, a ne moje. Ovdje nam može poslužiti primjer govornika koji teži da se dopadne slušaocima, što nas dovodi do zaključka da on postaje zavisan od njihovog prosuđivanja. Govornik tada gubi orijentaciju objektivnih načela kojima određuje svoj cilj. Ukoliko se svesrdno usmjeri da obezbijedi dobro raspoloženje slušalaca, to onda isključuje njegov izvorni cilj – približiti se istini. Sokrat kritikuje retoriku zato što „nepravedan čovjek može ovladati njenim pravilima i onda je upotrijebiti u nepravedne svrhe. Kad bi retorika mogla ljude poučavati pravednosti, onda bi ljudi uz pomoć retorike postajali pravedni i djelovali bi pravedno.“⁵⁸ Mnogi se slažu u tome da formalni princip pravednosti nije dovoljan uslov za postojanje pravednosti. Potrebno je naći materijalni princip distribucije koji bi nas više upućivao na sadržaj pravila, više o mjeri kojom mjerimo, i kojom će nam biti mjereno. Treba vidjeti šta se raspodjeljuje i šta je osnova same raspodjele. Prema Aristotelu postoje tri glavne teorije socijalne pravde: oligarhijska, aristokratska i demokratska teorija. One se sve slažu u predmetu, ili se razlikuju u načinu raspodjele. Oligarhijska teorija djelove dobrobiti dijeli prema bogatstvu, aristokratska prema zaslugama, a demokratska kockom, tj. samom činjenicom da svi pripadamo ljudskom rodu. Nameće se pitanje o jednakosti među ljudima – postoje dva značenja: *faktičko* i *normativno*. U *faktičkom* smislu pitanje glasi: da li možemo na ljude gledati kao na jednake, ili, postoji li neki sadržaj koji svi imaju u istom stepenu i istom obliku? U *normativnom* smislu postavljamo pitanje da li treba sve ljude tretirati kao da su isti. Na pitanje zašto treba biti pravedan, deontolozi

⁵⁸ Platon, *Protagora*, *Gorgija*, 460 a5–c6, Kultura, Beograd, 1968.

kažu da pravda jeste dobro po sebi, kao što su govorenje istine i održavanje obećanja, takođe, dobra po sebi. Utilitaristi na isto pitanje odgovaraju: zato što se preko pravde osigurava dobro i sreća najvećeg broja ljudi. Međutim, i deontolozi i utilitaristi na pravednost gledaju kao na pravo, jer *pravo je konstitutivni uslov ideala*. U tom smislu svako je poštovan u svojoj posebnosti, a niko izvan nje.

Di Džordž naglašava da se o mnogim društvenim problemima i temama poslovne etike govori i raspravlja sa stanovišta prava.⁵⁹ Prema njegovim riječima, moralna prava su značajni, normativni, opravdani zahtjevi ili ovlašćenja. Mnogo prije toga, Aristotel je razlikovao – pravično je bolje od pravednog, iako je ono samo pravedno; i jednom i drugom pripada oznaka „dobro“, ipak je pravično bolje. Njegova suština je „da ispravlja zakon tamo gdje je on zbog svoje uopštenosti nepotpun“.⁶⁰ Pravičan čovjek je, prema njegovom shvatanju, „onaj ko svesno traži i sprovodi pravično i ko u svojim zakonskim potraživanjima ne tjera mak na konac makar i na štetu drugoga, nego je sklon da popusti malo i tamo gdje bi imao zakon na svojoj strani.“⁶¹ Džon Boutrajt za moralna prava kaže da ne zavise od postojanja pravnog sistema. Mi ih moralno posjedujemo bez obzira da li ih pravo izričito priznaje. Moralna prava svoju snagu crpe iz opštijih etičkih pravila i principa.⁶² Stoga, pred čovjekom kao

⁵⁹ Di Džordž, *Poslovna etika*, str. 108.

⁶⁰ Aristotel, *Nikomahova etika*, str. 114.

⁶¹ Isto, str. 115.

⁶² Boutrajt, Džon, „Kantijanska etika i prava“, u Orlić Ranko (prir), *Kant i poslovna etika - hrestomatija*, Mali Nemo, Pančevo, 2004, str. 83. Svoje gladište Boutrajt dalje potkrepljuje: „Zbog toga, ljudi treba da imaju pravo na slobodu govora čak iako u nekim zemljama ovo pravo nije deo pravnog sistema. Moralna prava ove vrste omogućavaju etičko opravdavanje nekih zakonskih prava i predstavljaju sredstvo za etičko procenjivanje pravnih sistema.“

racionalnim bićem, vrijednim poštovanja, stoje opravdani zahtjevi koji imaju svrhu po sebi. Većina teoretičara se slaže da se u pravičnom društvu moralna i zakonska prava u značajnoj mjeri podudaraju. I Di Džordž je stava da se moralna prava temelje u moralu i upućuju nas na shvatanje i primjenu druge verzije kategoričkog imperativa.⁶³ Boutrajt, poput Di Džordža, smatra da prava igraju važnu ulogu u poslovnoj etici, kao i u svim moralnim pitanjima. Kod njega se konkretno govori o odnosima poslodavca i zaposlenih koji imaju svoja prava.⁶⁴ Imati prava pretpostavlja ovlašćenje da postupaš po svome ili da budeš tretiran od drugih na određene načine, a da ne tražiš odobrenje ni od koga ili da zavisiš od dobre volje drugih. Prava nam daju ovlašćenje da od drugih zahtijevamo ili da se uzdrže od miješanja u ono što radimo ili da aktivno doprinose našem blagostanju. U daljem razlikovanju zakonskih i moralnih prava bitno je za zakonska prava istaći da se među pravima stvorenim

Opravdanje, na primer, za uključivanje prava na slobodu govora u Ustav je što je to moralno pravo, a pravni sistem u kome nema prava na slobodu govora je u tom pogledu moralno manjkav.“

⁶³ Kant, Imanuel, *Zasnivanje metafizike morala*, BIGZ, Beograd, str. 74. Kantovim riječima predstavljena druga formulacija kategoričkog imperativa glasi: „Postupaj tako da ti čoveštvo u svojoj ličnosti kao i u ličnosti svakog drugog čoveka uvek upotrebljavaš u isto vreme kao svrhu, a nikad samo kao sredstvo.“

⁶⁴ Butrajt, Džon: *Kantijanska etika i prava*, str. 78. Boutrajt ovdje, taj odnos, dalje, objašnjava: „Poslodavci imaju pravo da vode posao kako oni misle da je uputno, da donose odluke o zapošljavanju i napredovanju i da budu zaštićeni od nepoštenih oblika konkurencije. Zaposleni imaju pravo da se organizuju i angažuju u kolektivnom pregovaranju i da budu zaštićeni protiv diskriminacije i rizičnih radnih uslova. Potrošači i javnost takođe imaju prava u takvim stvarima kao što su marketing i oglašavanje, sigurnost proizvoda i zaštita okoline.“

zakonodavnim aktima nalaze mnoga prava koja poslovna preduzeća imaju na osnovu sopstvenog trgovinskog kodeksa, prava zaposlenih da se udružuju u sindikat i da učestvuju u kolektivnom pregovaranju, kao i prava potrošača.

U svojim spisima o distributivnoj pravdi⁶⁵ Džon Rols odbacuje utilitarizam, a pojam dobra poistovjećuje sa pojmom pravde. On se zalaže za dva temeljna principa pravde: prvo govori o tome da svaka osoba treba da ima isto pravo na najekstenzivniju ukupnost temeljnih sloboda, koja se preklapa sa sličnom šemom sloboda za sve, a u drugom se naglašava da društvene i ekonomske nejednakosti treba ujednačiti da istovremeno budu svakom od koristi, kao i da su povezane sa službama i položajima koji su otvoreni za sve.⁶⁶ Pravednost se tiče načela koja određuju raspodjelu bogatstva i moći. S jedne strane, u odnosu na prvi princip – mora se praviti razlika između oblika društvenog sistema koji određuju i obezbjeđuju jednake osnovne slobode; a s druge strane, shodno drugom principu – vidove koji određuju i uočavaju društvene i ekonomske nejednakosti. Rols dalje zapaža „da raspodjela prihoda i bogatstva ne mora biti jednaka, ali mora biti od koristi za svakoga, a da u isto vrijeme položaji vlasti i odgovornosti moraju biti dostupni svima.“⁶⁷ O tome govori i Di Džordž koji razlikujući „moralna, ljudska, građanska i zakonska prava“, kaže da se može govoriti o „posebnim moralnim obavezama koje slede iz naših odnosa, radnji ili položaja.“⁶⁸

⁶⁵ Prema Di Džordžovom shvatanju pojam distributivne pravde (*distributive*) obuhvata raspodjelu povlastica i opterećenja, i obično je izriče država.

⁶⁶ Rols, Džon, *Teorija pravde*, CID, Podgorica, 1998, str. 70-71. Rols dalje obrazlaže: „Ovi principi se primarno primjenjuju na osnovnu strukturu društva, određuju propisivanje prava i dužnosti i uređuju raspodjelu društvenih i ekonomskih dobiti.“

⁶⁷ Isto, str. 71.

⁶⁸ Di Džordž; Isto, str. 110. Di Džordž za ovu relaciju daje primjer:

Sve ovo nas navodi na zaključak da najoštrije moralne nedoumice nastaju kad zahtjevi za poštovanjem prava dođu u sukob s drugim obavezama. Utilitaristi traže oživotvorenje najboljeg rezultata. Deontolozi su na liniji (o)čuvanja ljudskih prava i za poštovanje moralnih pravila. Često se najdublji smisao ljudskog života potvrđuje u moralnim istinama upravo kroz sadejstvo prava i morala. Otuda obaveznost iz koje slijede i prijetnja sankcijama, ali i moral sa savješću što daje moralno-pravnoj svijesti normativni karakter.⁶⁹ Često se potvrđuje u praksi da učesnici u poslovnoj djelatnosti (radnicima, akcionarima, menadžerima i drugima) kojima je uskraćeno pravo u nečemu najčešće nijesu u stanju da priznaju drugima slično pravo ako ne moraju, pa u takvim uslovima nepravda ima tendenciju izjednačavanja sa nužnošću, ali i opasnosti da se izgube kriterijumi vrednovanja. Preko moralne dužnosti se ispoljava poštovanje prema humanumu zajedničkom svim ljudima, a što podrazumijeva procjenu vrijednosti vlastitih postupaka i tuđe aktivnosti. Dužnost iz prinude i

„Predsednik i drugi visoki rukovodioci neke korporacije, na primer, zahvaljujući svom položaju mogu imati pravo na kupovinu izvesnog broja korporacijskih akcija po povoljnoj ceni. Takvo pravo nije dato svakom zaposlenom u korporaciji, niti po rangu niži nameštenici korporacije mogu postavljati opravdane zahteve u tom smislu. Ali ako je politika korporacije da ovo pravo jemči svakom ko zauzima određeni položaj, tad svako ko zauzima taj položaj može zahtevati ovo pravo na osnovu svog moralnog prava na jednak tretman. Nisu sva posebna prava i moralna prava u svakom smislu – jesu samo ona koja se mogu obrazložiti moralnim razlozima.“

⁶⁹ Muratović, E, „O moralnom normativitetu Di Džordžove etike međunarodnog poslovanja“, *Sociološka LUČA*, br. 2, 2012, str. 89. Taj normativni karakter je sličan karakteru običajnih i religioznih obaveza. Naime, dok se običajne norme izražavaju ritualima vezanim za neko podneblje, religiozne Božjim zapovjestima, pravne se izražavaju zakonima, a moralne savješću moralnog subjekta i moralnom atmosferom.

dužnost zasnovana na moralnom uvjerenju upućuju na razliku djelovanja iz dužnosti i djelovanja iz sklonosti. Zato se preko refleksije ‘moralno’ treba izdvojiti iz mnoštva nagona kao svojevrsna opštost. Refleksija otkriva objektivne i univerzalne oblike koji obavezuju volju na trezven odnos prema njima, jer sputavaju ljudske nagone u odnosu prema pravu, svojini, društvu i državi da bi ih usmjerili svrsishodnom služanju dobru zajednice, korporacije, preduzeća i sl.

Pravdu donosi nastojanje izazvano dužnošću; ono što su zakoni u legalitetu, to su maksime ili imperativi u moralnosti. U odnosu na povijesnost moralno-normativnih uvida moralni sudovi se temelje na sadržaju koji donose, tj. na sopstvenoj strukturi, iako se od ostalih sudova ne razlikuju ni po obliku ni po funkciji. Za razliku od naučnih stavova moralni se razlikuju po svom logičkom statusu. Naime, na moralne stavove se ne primjenjuje kriterijum istinitosti i neistinitosti, nego upravo vrednosni kriterijum pod kojim se podrazumijevaju: propisani element, lično odobravanje, posljedice djelovanja i standard vrednovanja. Ukoliko pravednost uzimamo kao dobro, ispunjavanje dužnosti obavezuje na pravednost i brigu o drugim. Prevođenje običajnih i moralnih normi u pravne dovelo je da njihova subjektivnost (za)dobije karakter objektivnosti, moralnog trebanja u pravno moranje ili slobodne volje u zakonski ukroćenu volju. Poslovna djelatnost pretpostavlja neke momente kojima pripada pravo izbora. To pravo je najpotpunije u svom reagovanju na date uslove moralne situacije, što i govori o kvalitetu moralnog čina koji umnogome zavisi od dobrog izbora i prave odluke. Zato se moraju (prepo)znati moralni uslovi, moralne pretpostavke i kriterijumi moralnog odlučivanja – potrebno je imati na umu čitav sistem moralnosti. Misaono značenje postojećih vrijednosti moguće je, stoga, aksiomatski stepenovati – ličnost, radnje i postupci. Tako se moralni zahtjevi preko moralnih ideja uzdižu iznad moralnog osjećanja da bi se moralnoj dužnosti obezbijedio neposredan zahvat subjektivno obuhvatajući

pravdu koja je proizvod moralnog trebanja, dok je dužnost pretpostavka za sticanje prava i socijalne slobode. Sve to nas navodi na zaključak da ljudi treba da nastoje stvoriti organizaciju u kojoj moralni akteri razvijaju svoje racionalne i moralne sposobnosti, uključujući i sposobnost da preuzimaju odgovornost.

Primjenu kantijanskog pristupa u poslovnoj etici dao je Norman Bovi, ugrađujući kantijanske principe u „poslovnu firmu kao moralnu zajednicu“, oslanjajući se isključivo na prve dvije formulacije kategoričkog imperativa:

1. Poslovna firma treba da razmotri interese svih koji su u bilo kakvoj vezi s njenom djelatnošću u svim odlukama koje donosi.

2. Firma treba da dozvoli svima na koje utiču njena pravila i politike da učestvuju u određivanju ovih pravila i politika prije njihove primjene.

3. Ne bi trebalo ni u jednoj odluci da se desi da interesi jednog od učesnika u organizacionom životu imaju prioritet.

4. Kad se dogodi da interes jednog skupa učesnika u organizacionom životu mora da se potčini interesima drugog skupa učesnika u organizacionom životu, odluka ne bi smjela da se donese samo na osnovu toga što je broj učesnika u jednom skupu veći od broja učesnika u drugom skupu.

5. Ne može se usvojiti ni jedno pravilo niti praksa koja nije konzistentna s prvim dvijema formulacijama kategoričkog imperativa.

6. Svaka firma koja stvara profit ima ograničenu, ali nepatvorenu, dužnost da čini dobro.

7. Svaka poslovna firma mora da utvrdi procedure koje osiguravaju da u odnosima među svim učesnicima u organizacionom životu vlada pravda.⁷⁰

⁷⁰ Bovi, Norman, „Kantijanski pristup poslovnoj etici“, u Orlić, Ranko (prirednik), *Kant i poslovna etika – hrestomatija*, Mali Nemo, Pančevo, 2004, str. 116-117.

Razmatranjem primjene kategoričkog imperativa uočava se razlika između principa pravičnosti za pojedince (dužnosti vrline) i principa pravednosti za institucije (dužnosti pravde) koji se mogu obezbijediti spoljašnjim sankcijama. Multinacionalne korporacije kao mega agregati interesa ostvaruju najčešće korist ili profit (po svaku cijenu), tako da insistiranje deontologa na čistoći moralnog motiva zaslužuje opravdanje u tretiranju odgovornosti. Džon Rols je slijedeći logiku stvari pronašao podsticaj za razmatranje skupine racionalnih interesa u Kantovoj koncepciji dužnosti pravde. Njegova teorija nastoji da minimalizuje ili zamijeni utilitarizam kao dominantno etičko gledište i da kategorički imperativ kroz načela pravde učini važećim.

Pojmovi korporacijske demokratije i valjanog društva na svjetskoj razini

Baveći se pitanjima makroetike, poslovna etika se bavi i pitanjima koja se odnose na zakonitosti koje vladaju unutar društvenih odnosa, kao i na prirodu društva, te na taj način postaju konstituensi socijalne i političke filozofije.

I pored toga što je rad korporacija danas moguće sagledati u drugačijem svijetlu, i što je u većoj mjeri prisutna javna rasprava o njegovoj budućnosti, Di Džordž konstatuje da smo još uvijek daleko od korporacijske demokratije.

Pored činjenice da radnici u okvirima američkog društva i biznisa posjeduju veliki dio industrije, zahvaljujući penzionim fondovima i polisama osiguranja, većina američkih radnika ne želi da preuzme upravu ili da vodi vlastite korporacije. Di Džordž se prisjeća da je radničko samoupravljanje bilo eksperiment koji je imao izvjesnog uspjeha u bivšoj Jugoslaviji, kao i to da su drugi njegovi oblici uspješno primijenjeni u Švedskoj. U slične svrhe, pokušavalo se sa nekim eksperimentima, kao što je obavještanje zapošljenih o cjelokupnom poslovanju firme i korišćenje

timova umjesto pojedinaca za rad na traci u proizvodnji, što se također, donekle pokazalo uspješnim i o čemu se može razmišljati kao o mogućim modelima budućeg razvoja. Međutim, radnici nijesu sa oduševljenjem gledali na takve i slične prijedloge.⁷¹

Samo se donekle sloboda pojedinca koji stvara proizvode ili uslužne jedinice sa zajedničkim nastojanjima u cilju realizacije određenih poduhvata može smatrati tržišnom demokratijom. U tom smislu, postojanje privatnih korporacija se može doživjeti kao ostvarivanje slobode u ekonomskoj sferi. Ali, kada korporacije postanu giganti čiji je bruto proizvod veliki kao bruto nacionalni proizvod nekih zemalja, onda se nameće pitanje *da li bi one trebalo da podliježu istoj vrsti kontrole kakvu građani imaju nad vladom*. Ovaj argument jeste prihvatljiv ako bi se izjednačila uloga akcionara i građana. Mada se njegova manjkavost ogleda u mogućoj tvrdnji da svaka osoba treba da ima izvjesno pravo odlučivanja o radu velikih korporacija, koje kao takve utiču na živote svih nas.

S obzirom na sve, pomaka u smjeru nekog vida korporacijske demokratije možda i ima, smatra Di Džordž, ali ako i postoje oni su spori i djelimični. Potreba za širim kretanjima u pravcu *korporacijske demokratije* još uvijek ne dopire do svijesti velikog broja ljudi. Ako se uzme primjer američkog iskustva vezanog za korporacije, onda se one mijenjaju sporo i to onda kada se sučeljavaju sa drugačijim izazovima i novim problemima. U

⁷¹ Isto, str. 626. Štaviše: „Radnici čak nijesu ni oduševljeni što sindikalni predstavnici sede u upravnim odborima korporacija pošto smatraju da će njihovi predstavnici tako prihvatiti gledište rukovodstva korporacije, pre nego gledište radnika. Pa ipak uključivanje sindikalnih vođa u upravne odbore korporacija, što se već radi, možda predskazuje kurs koji će se slediti u budućnosti. Većinska zastupljenost spoljnih članova u upravnim odborima već postaje praksa.“

spremnosti korporacija da prihvataju i bolje razumijevajuju novi moralni imperativ, leži rješenje za prilagođavanje tom nalogu. Ali tamo gdje još uvijek ima premalo jednoglasja i jasnog povezivanja i usmjeravanja novog naloga, korporacije će sazrijevati zajedno sa tim nalogom sve do onog trenutka kada će neki posmatrač iznijeti pred sud javnosti konstataciju da se biznis promijenio i da je korporacija, na određen način, odgovorila na novi zahtjev.

Savremena društva zasnovana su više na mjerodavnim nadmetanjima nego na planskom povezivanju, pogotovo kad se to odnosi na biznis. Odgovornost u nadležnostima – industrijskim, trgovinskim i privrednim – je od velikog značaja jer podstiče materijalni napredak, ali i u specifičnim oblastima djelovanja. Prema tome, bitno je uočiti da se mjerodavnost koja često izražava egoističke težnje učesnika u poslovanju, a ignoriše potrebe drugih ljudi, ne može prihvatiti kao univerzalna ideologija budućnosti, jer je u perspektivi neetička. Za razliku od mjerodavnosti, zajednički rad u povezanim procesima poslovanja naglašava one humane kvalitete koji se temelje na moralnim postulatima. Biznis se na taj način određuje i okreće ekonomskim i merkatilnim ciljevima, koji se u sferi društvenih fenomena potkradaju i kao želja za površnom društvenom afirmacijom i statusom.

Na tragu takvih uvida, uz svoj koncept poslovne etike Di Džordž nudi, u stvari afirmiše, *mogućnost da se čovjek utemelji kao društveno solidarno biće*, što će reći, da neki u društvenoj solidarnosti, poput Gadamera, prepoznaju način ispoljavanja praktičnog uma.⁷² U moralnom trebanju stoje i moralne obaveze koje se u svijetu međunarodnog poslovanja, pa i poslovanja uopšte, prelamaju kroz različite sfere interesnih relacija. To se

⁷² Gadamer H. G, „Šta je praksa?“ u: *Uslovi društvenog uma*, III program Radio Beograda, leto 1975, str. 148.

reflektuje preko vječite čovjekove potrebe da se zajednički djeluje, jer se samo tako može očuvati ljudski opstanak spram nadolazeće opasnosti od ekološke katastrofe i sve izvjesnije globalne krize. U moralnom diskutabilitetu profit se više ne osuđuje kao lakomost, a korporacije se više ne doživljavaju kao bezlična, bezdušna i nemoralna zdanja. Istinska globalna društvena potreba, kroz nov pristup, govori kako treba misliti o profitu, *u širem kontekstu produktivnosti i društvene odgovornosti*, a same korporacije, kao složene jedinice, mogu najbolje da služe kako svojim namještenicima, tako i društvu u kome djeluju.

Poslovna etika, i po nalogu Di Džordža, postaje sve prepoznatljiviji način da se kroz produktivno i konstruktivno istraživanje osnovnih pravila i prakse biznisa nadiđe fama o nemoralnom biznisu, koja je prisutna u podozrivoj javnosti i kod nekih socijalistički usmjerenih filozofa, kao i među mnogim poslovnim ljudima. Iz ovoga se može naslutiti da se poslovnoj etici nameće kao jedan od prvih zadataka da se sam biznis oslobodi od nekih optužujućih mitova i metafora, koji više zatamnjuju nego što osvjetljavaju sve ono što biznis čini mogućim. Biznis teži sticanju profita, ali on to čini preko pružanja vrijednih dobara i usluga, pružanja poslova i uklapanja u zajednicu.

Kao jedan od bitnih zadataka poslovne etike jeste namjera i težnja da se ostvari dobro i napredno društvo. Poslovanje se pokazuje kao jedan od bitnijih vidova društvenog djelovanja, ne samo kao aktivnosti preko koje se ostvaruju profiti nego i kao područje u čijim se okriljima nužno etički odlučuje i djeluje. Suočavajući se svakodnevno sa moralnim problemima, sa nemoralnim i neetičkim postupanjem i nepravdom, moramo uviđati šta je zrelo za promjene i poboljšanja, šta je presudno u pokretanju ljudi da djeluju u korist a ne na štetu drugih. To traži stvaranje i promociju novih moralnih predstava o nama i drugima. Moralnije društvo i bolji životni standard neće moći da ostvari skupina ljudi iz bilo kojeg domena ljudskih djelatnosti, koji

razvijaju i nude takvo društvo drugima. Moralnost traži djelovanje i pojedinaca i društva kao cjeline.

Govoriti o postojanju valjanog društva može se ukoliko u njegovim osnovnim institucijama vlada pravda, a osim toga, naglašava Di Džordž, takvo društvo mora biti dovoljno bogato. To bogatstvo mora biti tako raspoređeno da osnovne potrebe svih njegovih članova budu zadovoljene i da pored toga imaju dovoljno da mogu uživati u blagodetima života. Pored ovoga, nema neke poželjnije moralne kombinacije drugih dobara u nekom društvu koje je valjano. Društvo socijalne pravde i ekonomske jednakosti može davati određen stepen sigurnosti svojim članovima. U nekom drugom valjanom društvu mogu postojati manje ekonomske slobode, a veći stepen sigurnosti. Ono što se čini bitnim za jedno valjano društvo, prema mišljenju sociologa Ratka R. Božovića, jeste „uspostavljanje jedne *kulture vrednovanja* gdje vidno mjesto treba da zauzme stvaranje uslova za ulogu preduzetničkog duha. Ma koliko oblast ekonomije, prije svega, podliježe činjeničkim iskazima, ona se ipak ne može osloboditi vrijednosnih sudova.“⁷³ Vrijednosti se, smatra on, mogu u objektivisanom obliku uspostaviti kao društvene norme koje svoje uporište imaju u kulturi vrednovanja, pa će na taj način uspostavljena, postati i norma djelovanja i ponašanja koja podrazumijeva izgradnju i njegovanje političke kulture. Napredak društva bitno zavisi od uspostavljanja *kulture vrednovanja* u čemu bitnu ulogu ima afirmacija i realizacija samostvaralačke ljudske prakse.

Valjano društvo gaji i ideale življenja, koji se potvrđuju u mogućnosti izbora vlastitog stila života: da razvija sopstvene sposobnosti, da se opredijeli za vrstu posla ili zanimanja koje mu odgovara više nego neko drugo – sve je to dio onoga što

⁷³ Božović, Ratko R, „Preduzetništvo i kultura vrednovanja“, *LUČA*, XII/1-2 (1995), str. 71.

većina Amerikanaca smatra da bi trebalo da im bude dostupno u takvom društvu.⁷⁴

Svrha poslovne etike danas se ogleda ne samo u podučavanju moralnom razmišljanju i obrazlaganju moralnih dokaza i zaključaka, kao potpore moralnim postupcima, već bi trebalo i da podstiče na razmišljanje ne samo ljude u biznisu i zakonodavstvu već i ljude uopšte – kada se radi o promjenama koje su neophodne da bi se promovisala i unapređivala moralnost. Nemoralno ponašanje postaje svakodnevna pojava sa kojom se suočavamo. Di Džordžova poruka poslovne etike je da uviđamo šta je potrebno mijenjati i poboljšavati, što bi dovelo do veće pravednosti i poštenja i što će motivisati ljude da njihova djelatnost i postupanje budu u korist drugim ljudima. Moralno društvo je proizvod zajedničkih nastojanja i može se ostvariti samo zajedničkim snagama.

Kao glavna aktivnost društva, biznis je i način povezivanja ljudi. Iako se preduzeće može osnivati radi zarade, koja je sredstvo za ostvarivanje cilja, a ne cilj sam po sebi, često se dešava da upravo profit postane cilj. To je onda na štetu ljudi koji bivaju zapostavljeni i ignorisani u procesu poslovanja.

Di Džordžovi prijedlozi, s obzirom na to da etika i moral treba da imaju bitnu ulogu u poslovanju, su sljedeći:

1. Glavna moralna obaveza biznisa u okvirima multinacionalnih korporacija i drugih poslovnih organizacija je da ne nanose štetu nikome na koga utiču svojim djelovanjem;

⁷⁴ Isto, str. 628. Šta bi bilo blizu idealu takvog života, a šta ne, objašnjava Di Džordž iz ugla Amerikanaca: „Država blagostanja, odnosno država koja troši mnogo novca da bi obezbedila da svi njeni građani imaju adekvatan smeštaj, edukaciju, javni transport, zdravstvene usluge itd., nije vrsta društva kakvo Amerikanci žele; a ne žele ni društvo kojim upravljaju džinovske korporacije i koje radi za džinovske korporacije. Odavno se jednaki uslovi više cijene nego jednaki rezultati. Ali šanse moraju zaista biti jednake i date svima.“

2. Rukovodstva poslovnih organizacija transparentno i glasno da priznaju ulogu etike i morala;

3. Biznis mora mijenjati nabolje onaj dio društva koji predstavlja biznis;

4. Biznis je u obavezi da ispravno postupaju prema svojim zaposlenima i mušterijama, što podrazumijeva blagovremenu i odgovarajuću informisanost;

5. Da vodi računa o zagađivanju životnog prostora i okoline;

6. Da obezbjeđuje sigurnost svojih proizvoda u skladu sa tehnološko-tehničkim dostignućima.

Da bi se prevazišao mit o amoralnom biznisu, potrebno je, ističe Di Džordž, proći tri stupnja. Prvi podrazumijeva uočavanje da je to upravo mit. Drugi stupanj se odnosi na jačanje moralne svijesti svih onih koji su uključeni u bilo koji dio poslovanja – menadžeri, zaposleni, akcionari, potrošači ili, jednostavno, svi oni na koje utiče ono što se uopšte događa u biznisu. Treći stepen se ogleda u promjeni struktura koje su (is)konstruisane pod izgovorom da ne teže koristi, iako je cjelokupan biznis okrenut ostvarivanju koristi. Iz toga se može izvesti zaključak, da je u pogledu biznisa i svih njegovih relacija u odnosu na društvo, neophodna percepcija i kroz prizmu novca. Načini zaštite nekog društva od štetnog djelovanja poslovnih organizacija na samo društvo, grupe, pojedince a i šire, proishode, na prvom mjestu od ograničenja i zahtjeva koje društvo nameće biznisu, a koji su često moralne prirode. Naime, neka kompanija može da zanemaruje moralne zahtjeve pojedinaca, ali teško može preći preko moralnih zahtjeva čitavog društva; ne samo što njen rad i opstanak zavisi upravo i od tog društva (ovdje se prije svega misli na praksu multinacionalnih i drugih kompanija, već što će (za)padanje u moralno paradoksalnu situaciju, ukoliko se oglašava o moralne zahtjeve datog društva

dovesti sebe – u poslovnom smislu do paradoksa opravdanosti nečijeg, jednostavno rečeno, postojanja na biznis mapi svijeta. Nerijetko, iz društveno-moralne odgovornosti često proishodi i zakonska odgovornost pojedinaca i poslovnih organizacija. Naravno, to osigurava vladavina prava u demokratski transparentnom djelovanju institucija društva. U zavisnosti od toga u kojoj mjeri djelovanje nekih kompanija ostvaruje uticaj u društvu kao njegov dio (doprinosi, porezi, donacije, ulaganja i sl.), one prevashodno teže ostvarenju usaglašavanja zadatak polja djelovanja. Sklonost biznisa ka zakulisnim nepravdama proizilazi iz željenog zadovoljenja kroz kontinuirano ubiranje profita, preko različitih načina uticaja i jačanja monopola; eskiviranja zakona, što je iz perspektive multinacionalnih korporacija često opravdana pozicija, iz prostog razloga što ne postoji zakonska regulativa za njihov rad na svjetskom nivou, što naglašava i Di Džordž; bliskost sa političkim, finansijskim, diplomatskim i kulturnim establišmentom. Sve to s razlogom upućuje na težinu kršenja društveno-moralnih normi i zabrana, kao i neuvažavanje dostojanstva pojedinca.

Iako se prisustvo nemoralnih struktura ogleda u potrebi za moralnim junacima u biznisu, isto tako se od običnih ljudi, kako uočava Di Džordž, ne može očekivati moralno herojstvo i pored činjenice da se s vremena na vrijeme pojavljuju moralni junaci. Na poslovanje se treba gledati kroz ljude, jer zarada jeste važan ali i ne jedini smisao poslovanja. Prema tome, cilj poslovne etike je, kada je u pitanju izgradnja moralnog društva, da se kroz zajednička osmišljavanja, uz sadejstvo zajedničkih snaga, osmjele ljude u poslovnom djelovanju, ali i zakonodavstvu, na promišljanje i djelovanje čija je svrha promocija moralnosti i unapređenje etičnosti društva, kako onog nacionalnog tako i svjetskog.

Literatura:

- Aristotel, *Nikomahova etika*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 2003.

- Aristotel, *Politika*, Kultura, Beograd, 1970.

- Božović, R. Ratko, „Preduzetništvo i kultura vrednovanja“, *Časopis za filozofiju i sociologiju Luča*, broj 1-2, Nikšić, 1995.

- Brodel, Fernan, *Dinamika kapitalizma*, Knjižarnica Z. Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 1989.

- Di Džordž, Ričard T, „Istorija poslovne etike“, u: *Poslovna politika*, vol. 35, br. 10, Beograd, 2006.

- Di Džordž, Ričard T, *Poslovna etika*, Filip Višnjić, Beograd, 2003.

- Di Džordž, Ričard T, „Odgovornost multinacionalnih kompanija“, u: Dragan Jakovljević (prir), *Etika – Ogledi iz primenjene etike*, Podgorica, 1999.

- Gadamer, Hans G, „Šta je praksa?“ u: *Uslovi društvenog uma*, III program Radio Beograd, leto 1975.

- Harison, Loes E. i Hantington, Samjuel P, *Kultura je važna*, Plato, Beograd, 2004.

- Her, Ričard Mervin, *Moralno mišljenje*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005.

- Jakovljević, Dragan (prir), *Etika – Ogledi iz primijenjene etike*, CID, Podgorica, 1999.

- Kant, Imanuel, *Metafizika morala*, Izdavačka knjižarnica Z. Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 1993.

- Kant, Imanuel, *Zasnivanje metafizike morala*

- Krkač, Kristijan (prir), *Uvod u poslovnu etiku i korporacijsku društvenu odgovornost*, MATE d. o. o./Z ŠEM, Zagreb, 2007.

- Lenz, Dejvid, „U kulturi je gotovo sve razlika“, u: Harison, Lorens E. i Hantington, Samjuel P. (prir), *Kultura je važna*, Plato, Beograd, 2004.
- Makej, Harvi, *Kako plivati sa ajkulama*, Mono & Manana, Beograd, 2005.
- Mur, Džon Edvard, *Principi etike*, Plato, Beograd, 1998.
- Muratović, Esko, „O moralnom normativitetu Di Džordžove etike međunarodnog poslovanja“, *Sociološka LUČA*, Godina VI, br. 2, 2012.
- Muratović, Esko, „Moralni aspekti primjene utilitarizma na poslovnu etiku“, *Almanah*, br. 67-68, Podgorica
- Niče, Fridrih, *Tako je govorio Zaratrustra*, Grafos, Beograd, 1982.
- Orlić, Ranko (prir), *Kant i poslovna etika*, Mali Nemo, Pančevo, 2004.
- Platon, *Protagora, Gorgija*, Kultura, Beograd, 1968.
- Raz, Džozef, *Etika u javnom domenu*, CID, Podgorica, 2005.
- Rakas, Smilja, *Uvod u poslovnu etiku*, Megatrend univerzitet, Beograd, 2006.
- Robinson, Džoans, *Ekonomska filozofija*, Istraživačko-izdavački centar Srbije, Beograd, 1981.
- Rols, Džon, *Teorija pravde*, CID, Podgorica, 1998.
- Šopenhauer, Artur, *Dva osnovna problema etike*, Svetovi, Novi Sad, 2003.
- Solomon, Robert S, „Poslovna etika“, u: Piter Singer (prir), *Uvod u etiku*, Sremski Karlovci - Novi Sad, 2004.
- Veber, Maks, *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Veselin Masleša / Svjetlost, Sarajevo, 1984.
- Vogl, Dejvid, „Etika poslovne politike“, u: Dragan Jakovljević (prir), *Etika ogledi iz primenjene etike*, CID, Podgorica, 1999.

- Vučinić, Nebojša, „Ljudska prava – pojam i međunarodno-pravna zaštita“, iz: *21 priča o demokratiji* (grupa autora), Centar za građansko obrazovanje, Podgorica, 2005.